

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AHMED B. HANBEL, MİHNE OLAYI VE BU OLAYIN İTİKÂDÎ İSLÂM
MEZHEPLERİNİN OLUŞMASINDAKİ ETKİSİ**

**Abdullah DENİZ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ**

**ŞANLIURFA
2026**

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AHMED B. HANBEL, MİHNE OLAYI VE BU OLAYIN İTİKÂDÎ İSLÂM
MEZHEPLERİNİN OLUŞMASINDAKİ ETKİSİ**

**Abdullah DENİZ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ**

DANIŞMAN: Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ

**ŞANLIURFA
2026**

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın başlangıcından tamamlanmasına dek süren yolculukta, her alandaki sonsuz desteği ve engin tecrübesiyle bana yön gösteren saygı değer hocam Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ'ye içtenlikle teşekkür ederim. Tez savunma komitesinde yer alan kıymetli görüş ve önerileriyle çalışmanın akademik derinlik kazanmasına katkı sağlayan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ, Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL ve arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Musa DEMİR'e akademik desteklerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamın gelişim sürecine katkı sunan değerli dostum Ömer ÇATALDAŞ'a teşekkür ederim. Sabrı, anlayışı ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan kıymetli eşime şükranlarımı sunarım. Hayatımın en büyük motivasyon kaynakları olan evlatlarım Melis Rana ve Yusuf Deniz'e, bu süreçteki varlıkları ve bana verdikleri güç için teşekkür ederim.

ONAY

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	3
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	iii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı	3
1.2. Araştırmanın Önemi	4
1.3. Araştırmanın Yöntemi	4
1.4. Sınırlılıklar.....	5
1.5. Araştırma Evreni ve Örneklem.....	5
1.6. Tanımlar.....	5
2. BÖLÜMLER	7
2.1. AHMED B. HANBEL'İN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	7
2.1.1. Yaşadığı Dönem	7
2.1.2. Nesebi, Doğumu ve Ailesi.....	13
2.1.3. Eğitim ve Öğretimi.....	15
2.1.4. Şahsiyeti	18
2.1.5. İlmî Yönü	19
2.1.6. Vefatı	22
2.1.7. Eserleri	22
2.2. MİHNE OLAYI.....	28
2.2.1. Mihne Kavramı.....	28
2.2.2. Mihne Hâdisesinin Teşekkülü	29
2.2.3. Mihne Sürecinin Arka Planındaki Faktörler.....	31
2.2.3.1. Tarihî Arka Planı	31
2.2.3.2. Fikrî Arka Planı.....	33
2.2.3.3. Siyasî Arka Planı	36
2.2.4. Mihne Hâdisesinin Oluşumunda Etkin Rol Üstlenen Kişiler ve Faaliyetleri ..	39
2.2.4.1. Me'mûn	39
2.2.4.2. Mu tasım	42
2.2.4.3. Vâsık.....	43
2.2.4.4. Ahmed b. Ebî Duâd.....	45
2.2.5. Mihne Hâdisesinin İslâm Âlimleri Üzerindeki Tesirleri	45
2.2.5.1. Ehl-i Hadis Üzerine Tesirleri.....	45
2.2.6. Mihne Hâdisesinin Son Bulması	50
2.2.7. Mihne Hâdisesinin Sonuçları	52
2.3. MİHNE HÂDİSESİNİN MEZHEPLERİN TEŞEKKÜL ZEMİNİNDEKİ İTİKADÎ	

ve SİYASÎ AYRIŞMALARA YANSIMALARI.....	54
2.3.1. Mihne Olayının Tetiklediği Başlıca İtikadî İhtilaflar ve Tartışma Konuları....	54
2.3.1.1. Halku'l-Kur'ân Meselesi	54
2.3.1.2. Kader ve İrade Özgürlüğü Tartışmaları	56
2.3.1.3. Allah'ın Sıfatları Konusundaki Ayrışmalar	58
2.3.1.4. İman ve Büyük Günah (Mürtekib-i Kebîre) Meseleleri	59
2.3.2. Mihne'nin İtikadî Grupların Teşekkülüne Yönelik Etkileri ve Kutuplaşmaya Etkisi	60
2.3.2.1. Mu'tezile Mezhebinin Devlet Desteğiyle Kurumsallaşmasındaki Tesiri .	60
2.3.2.2. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat (Ehl-i Hadis)'in Kurucu Kimliğinin Oluşumu	64
2.3.2.3. Şia ve Diğer Fırkaların Mihne Karşısındaki Konumu ve Tutumu	65
2.3.3. Mihne Sonrası İtikadî Ayrışmaların Keskinleşmesi ve Kalıcı Sonuçları	67
6. SONUÇLAR	69
KAYNAKLAR.....	70
ÖZ GEÇMİŞ	77

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AHMED B. HANBEL, MİHNE OLAYI VE BU OLAYIN İTİKÂDÎ İSLÂM MEZHEPLERİNİN OLUŞMASINDAKİ ETKİSİ

Abdullah DENİZ

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ

Yıl: 2026, Sayfa: 77

Hız. Muhammed'in vefatından günümüze kadar Allah'ın koymuş olduğu hükümlerin insanlara aktarılması ve doğru anlaşılması isteğiyle birçok ilmî çalışma yapılmıştır. İslâmî ilimler zamanla farklı dallara ayrılarak her bir alanda uzmanlaşan âlimler ortaya çıkmıştır. İtikâdî İslâm mezhepleri alanında da içerisinde yaşadıkları topluma ve günümüz toplumuna yapmış oldukları çalışmalar ve görüşleriyle ışık tutan birçok âlim yetişmiştir. Bu çalışmada; Abbâsî halifelerinden Me'mûn, Mu tasım ve Vâsık dönemlerinde, özellikle Me'mûn'un Mu'tezile öğretisini resmî ideoloji olarak benimsetmek amacıyla M. 833 civarında başlattığı, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Muhammed b. Nûh (v. 218/833), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) ve Buvaytî (ö. 231/846) gibi bazı âlimlerin sorguya çekilerek eziyet edilmesine yol açan Mihne süreci ele alınmaktadır.

Araştırmamızda yöntem olarak 'Kaynak Tarama Modeli' kullanılmıştır. Mihne sürecinin İslâm Mezhepleri Tarihi üzerindeki etkilerini anlamak amacıyla; söz konusu süreç ve Ahmed b. Hanbel hakkında kaleme alınan temel eserler incelenmiştir. Elde edilen veriler üzerinden nitel değerlendirmelerde bulunularak sonuca ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER: İslâm, İtikâdî düşünce, İslâm Mezhepleri, Mihne Olayı, Ahmed b. Hanbel

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

AHMED B. HANBEL, THE MIHNE EVENT AND ITS EFFECT ON THE FORMATION OF THE SECTS OF ITIQADI ISLAMIC

Abdullah DENİZ

**HARRAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL
FUNDAMENTAL ISLAMIC SCIENCES**

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Kadri ÖNEMLİ

Year: 2026, Page: 77

From the death of Prophet Muhammad to the present day, many scholarly studies have been conducted with the aim of conveying and correctly understanding the rulings set forth by Allah. Over time, Islamic sciences split into various branches, and scholars specializing in each field emerged. In the field of Islamic theological sects, many scholars have been raised who, through their works and views, have shed light on both the societies in which they lived and contemporary society. This study addresses certain events that took place during the reigns of some Abbasid caliphs—particularly the inquisition that began around 833 CE under al-Ma’mun, who sought to impose the Mu‘tazilite doctrine by force, leading to the interrogation and mistreatment of several scholars.

In our research, the “Literature Review Method” was used. In order to present the reflections of the Mihna (Inquisition) on the history of Islamic theological sects as comprehensively as possible, works written on the Mihna and on Ahmad ibn Hanbal were examined within the scope of the literature review. Evaluations were made based on the data obtained, and conclusions were drawn.

KEYWORDS: Islam, Theological thought, Islamic Sects, The Mihna Event, Ahmad b. Hanbal

KISALTMALAR

S.	Sayfa
H.	Hicrî
H.	Hicrî
M.	Milâdî
Md.	Madde
Md.	Madde
Trc.	Tercüme eden
Vb.	Ve benzeri

1. GİRİŞ

oluşturmaktadır. Mihne süreci, Abbâsî halifesi Me'mûn'un (ö. 218/833), Mu tezile'nin Kur'an'ın yaratılmışlığı (Halku'l-Kur'an) öğretisini devletin resmî ideolojisi olarak zorla benimsetmek amacıyla başlattığı tarihî sürece verilen isimdir. Yaklaşık 833 (h. 218) yılında başlayan bu süreç, Halife Vâsık'ın (ö. 232/847) vefatına kadar şiddetle devam etmiş; Halife Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde ise 849 (h. 234) tarihinde resmen sonlandırılmıştır. Bu süreç, başta Ehl-i Hadis olmak üzere birçok İslâm âliminin ilmî kanaatlerinden dolayı sorguya çekilmesine, baskı, hapis ve eziyetlere maruz kalmasına sahne olan müstesna bir imtihan dönemidir.¹

Abbâsî halifesi Me'mûn, Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğu yönündeki doktrinini resmî devlet politikası olarak benimsemiş; ardından Mihne sürecini başlatarak dönemin kadı, fakih ve muhaddislerini bu görüşü zorla benimsemeleri için sorguya çekmiştir. Bazı kadı ve fıkıh bilginleri, baskı altındayken canlarını muhafaza etmek adına ruhsat yolunu tercih ederek hapisten kurtulmuşlardır. Abbâsî halifesi Me'mûn'un vefatından sonra başa geçen kardeşi Mu'tasım-Billâh (ö. 227/842) da selefinin Halku'l-Kur'an konusundaki katı politikalarını tavizsiz bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir.²

Halife Me'mûn tarafından başlatılan Halku'l-Kur'an sürecinin gelişimine bakıldığında; Me'mûn, 218 (833) yılında Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim'e gönderdiği ilk mektupta, dönemin kadıları ile Abdurrahman b. Yûnus (ö. 224/839), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Züheyr b. Harb (ö. 234/849) gibi önde gelen muhaddislerin sorgulanmasını emretmiştir. Bu sorgulamanın temel amacı, tarihsel kökeni Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) tarafından ortaya atılan Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini ulemaya resmen ikrar ettirmektir. Halife, valisine gönderdiği talimatta, âlimlerin beyanlarını kendisine rapor etmesini, Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrini benimsemeyenlerin kamu görevlerine tayin edilmemesini ve hukuken şahitliklerinin geçersiz sayılmasını emretmiştir.³

¹Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslam* (İngiltere: Hindâvi Yayınevi, 2018), 40; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 30/22-28.

²Taberi Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. (Kahire, 1962), 8/619, 631-645.

³Yücesoy, "Mihne", 30/26-28.

Bunun üzerine vali, kadı ve ehl-i hadîs zümresine dâhil olan bu âlimleri⁴ 'Halku'l-Kur'ân' meselesi üzerine sorguya tabi tutmuştur. Sorgulanan kadı ve âlimlerin tamamına yakını halifenin emri doğrultusunda beyanda bulununca vali onları serbest bırakmıştır. Ancak Me'mûn, Bağdat Valisine ikinci bir mektup daha göndererek, listede yer alan diğer isimlerin de derhal sorguya çekilmesini emretmiştir.

Bu süreçte sorguya çekilen isimler arasında; Affân b. Müslim (ö. 220/835), Ali b. el-Medînî (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ubâydullah b. Ömer el-Kavârîrî (ö. 235/850), Hasan b. Hammâd es-Seccâde (ö. 241/855), Ebû Hassân ez-Zeyyâdî (ö. 243/857), Bişr b. el-Velîd el-Kindî (ö. 238/852), İbrahim b. İsmâîl b. Uleyye (ö. 218/833), Muhammed b. Nûh (ö. 218/833), Velîd b. Şücâ' (ö. 243/857), Âsım b. Ali (ö. 221/836) ve Zeyyâl b. el-Heysem gibi devrin ilmî otoritesi kabul edilen ünlü âlimleri yer almıştır.⁵

Sorgulanan âlimlerin büyük çoğunluğu baskı altında ruhsat yolunu seçerken; Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Muhammed b. Nûh (ö. 218/833), es-Seccâde ve el-Kavârîrî bu görüşün aksini savunarak azimet göstermişlerdir. Bu dört âlim, Bağdat Valisi İshak b. İbrahim tarafından zincire vurularak defaatle sorgulanmıştır. Süreç içerisinde es-Seccâde ve el-Kavârîrî baskılara dayanamayıp resmî görüşü ikrar ederek serbest kalmış; ancak Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nûh görüşlerinde sebat etmişlerdir. Bunun üzerine her iki âlim, zincire vurulmuş vaziyette Halife Me'mûn'un bulunduğu Tarsus'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır. Me'mûn'un bu esnada vefat etmesi üzerine Bağdat'a geri gönderilen âlimlerden Muhammed b. Nûh yolda vefat etmiş; Ahmed b. Hanbel ise Bağdat'a ulaştığında hapse atılmıştır. Halife Mu'tasım döneminde de baskılar devam etmiş, İmam Ahmed ağır işkencelere maruz kalmasına rağmen istikametini bozmamıştır.⁶

⁴Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/Ehl-i hadîs (ehlü'l-hadîs) veya aynı anlamdaki ashâbü'l-hadîs tabirleri sahâbîler zamanında kullanılmaya başlanmıştır. En çok hadis rivayet eden yedi sahâbîden biri olan Ebû Saîd el-Hudrî'nin hadis öğrenmeye çalışan gençlere, "Siz bizim halefimiz ve bizden sonraki ehl-hadîssiniz" dediği nakledilir. Ehlü'l-hadîs, ashâbü'l-hadîs ve sâhibü'l-hadîs gibi tabirlerle, hadis öğrenim ve öğretimiyle uğraşan, râvîlerin durumlarını bilen ve hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan kimseler kastedilmekteydi. 507-508.

⁵Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, ed. Ebû'l-Fazl Muhammed (Kahire: Dâru Süveydân, 1960), c. 8/631-645.

⁶Yücesoy, "Mihne", 30/26-28.

Mihne süreci denildiğinde, uğradığı haksızlık ve işkenceler dolayısıyla adı en çok anılan İslâm bilgini, Hanbelî mezhebinin öncüsü Ahmed b. Hanbel’dir. Mihne; İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında, özellikle muhaddis, fakih ve mütekellimler arasında Halku’l-Kur’ân iddiası etrafında cereyan eden tartışmalar neticesinde uygulanan tehdit, sıkıntı ve cezalandırmaya kadar varan imtihana çekilme sürecini ifade eder. Başta Ehl-i Hadis âlimleri olmak üzere Ehl-i Sünnet’e mensup ulema, Kur’ân’ın yaratılmış olduğu fikrine kararlılıkla karşı çıkmışlardır. Önceleri fikrî düzlemde kalan bu tartışmalar, Abbâsî halifesi Me’mûn’un saltanatının son yıllarında bu görüşü resmî devlet politikası haline getirmesiyle cebre dayalı bir nitelik kazanmıştır.⁷

Halku’l-Kur’ân düşüncesine karşı duran âlimler için özel mahkemeler ihdas edilmiş, ilim erbabı buralarda yoğun siyasî ve fikrî baskılara maruz bırakılmıştır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim, Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 246/860) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi Ehl-i Hadîs’in önde gelen temsilcileri çetin bir imtihana tabi tutulmuşlardır. Kur’ân’ın mahlûk olmadığı yönündeki kanaatlerinde sebat eden bu âlimler; ağır baskı, işkence ve hapis cezalarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Halife Me’mûn’un vefatının ardından iktidara gelen Mu’tasım da aynı politikayı sürdürerek cezaî müeyyideleri devam ettirmiştir. Bu süreçte bazı âlimler, can güvenliklerini korumak amacıyla ruhsat yolunu seçerek bu görüşü cebren de olsa ikrar etmek zorunda kalmışlardır. Yaklaşık on beş yıl süren bu istibdatvari yönetimden sonra hilafet makamına geçen Mütevekkil (ö. 247/861), meselenin tartışılmasını yasaklayarak Mihne sürecini resmen sonlandırmış ve ulema üzerindeki baskıları tamamen kaldırmıştır.⁸ İslâm Mezhepleri Tarihi’nde önemli bir yere sahip olan Mihne hâdisesinin tahlili; bu süreç karşısında özellikle Ahmed b. Hanbel’in sergilediği tavır, sonraki dönem âlimlerinin konuya yaklaşımı, hâdisenin itikadî mezheplere yansımaları ve bu mezheplerin teşekkül sürecindeki etkisi, bu çalışmanın temel çerçevesini oluşturmaktadır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Abbâsî halifeleri Me’mûn, Mu’tasım ve Vâsık dönemlerinde, Kur’ân’ın yaratılmış olduğu düşüncesinin resmî ideoloji olarak dayatılması sürecinde, başta

⁷Faruk Beşer, “Ebu Hanîfe’nin Kur’ân Anlayışı”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2004), 25-26.

⁸Hüseyin Kahraman, “İtikadî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi.”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 133-163.

Ehl-i Hadis mensupları olmak üzere İslâm âlimlerinin maruz kaldığı sorgulama ve baskıları tahlil etmektir. Ayrıca bu süreçte meydana gelen Mihne hâdiselerinin, itikadî mezheplerin teşekkül sürecine ve mezhepler arası kutuplaşmalara olan etkilerini araştırmaktır. Söz konusu dönemde cereyan eden hâdiseler çerçevesinde, sorguya çekilen âlimlerden Ahmed b. Hanbel'in maruz kaldığı baskılar ve sergilediği ilmî mukavemet, çalışmanın temel yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. İmam Ahmed, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı yönündeki itikadî duruşundan taviz vermeyerek ağır imtihanlardan geçmiş, onun bu sarsılmaz sebatı, sonraki dönem itikadî ve siyasî İslâm tarihi üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu duruş, başta ulema sınıfı olmak üzere İslâm düşünce atlasında derin ve kalıcı izler bırakmıştır.

Bu çalışmada, Mihne hâdisesi ve bu süreç karşısında Ahmed b. Hanbel'in sergilediği tutum tetkik edilmiştir. Buradan hareketle tez kapsamında öncelikle; hâdiselerin vuku bulmasına zemin hazırlayan Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemindeki siyasî konjonktür ile Mu'tezile akidesinin esasları ele alınmıştır. Müteakiben Ahmed b. Hanbel'in hayatı ve Mihne süreci içerisindeki merkezî konumu belirlenerek; söz konusu tarihî kırılmanın, sonraki dönemlerde itikadî İslâm mezheplerinin teşekkül süreci ve aralarındaki ayrışmalara yansımalarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Önemi

İslâm Mezhepleri Tarihi'nde bir nevi engizisyon süreci olarak nitelendirilebilecek olan Mihne hâdisesi, Abbâsî halifesi Me'mûn döneminde başlayıp Mütevekkil zamanına kadar devam eden Halku'l-Kur'ân tartışmalarıyla, itikadî mezheplerin teşekkül ve kimlik kazanma süreçlerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, hâdisenin merkezî aktörlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in sürece dair tutumu, hayatı ve görüşleri ekseninde kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bahsi geçen tarihî ve ilmî gerekçeler ışığında bu araştırma, İslâm Mezhepleri Tarihi literatürü açısından büyük önem arz etmektedir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın metodolojisinde “Literatür Tarama Yöntemi” esas alınmıştır. Belirli bir alanda mevcut olan kaynak, belge ve verilerin sistematik bir biçimde incelenerek tasnif edilmesine dayanan bu yöntem, araştırma probleminin teorik olarak temellendirilmesine ve çalışmanın sağlam bir tarihsel perspektife oturtulmasına imkân tanır. Yapılan kaynak

taraması, konunun geçmişten günümüze geçirdiği safhaların bütüncül bir bakış açısıyla kavranmasına yardımcı olmaktadır.⁹

Bu çalışmada, Mihne hâdisesinin itikadî İslâm mezhepleri tarihi üzerindeki yansımalarının bütüncül bir perspektifle ortaya konulabilmesi adına; Mihne süreci ve Ahmed b. Hanbel ekseninde kaleme alınmış temel eserler literatür taraması kapsamında tetkik edilecektir. Elde edilen veriler üzerinden yapılacak analitik değerlendirmelerle, konuya dair bilimsel sonuçlara ulaşılması hedeflenmektedir.¹⁰

Bu çalışmada, Mihne hâdisesinin itikadî İslâm Mezhepleri Tarihi üzerindeki yansımalarının mümkün olduğu kadar çok boyutlu bir biçimde ortaya konulabilmesi adına; Mihne süreci ve Ahmed b. Hanbel konusunda kaleme alınmış olan eserler literatür taraması kapsamında ele alınacaktır. Elde edilen veriler üzerinden yapılacak analitik değerlendirmelerle bilimsel bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

1.4. Sınırlılıklar

Bu araştırma, Ahmed b. Hanbel'in biyografisi, ilmî kişiliği ve hadis/fıkıh tarihindeki yerini konu edinen temel kaynaklar ile Mihne hâdisesinin tarihsel seyrini, siyasî arka planını ve itikadî sonuçlarını ele alan kaynaklarla sınırlandırılmıştır. Çalışma kapsamında, söz konusu tarihî kırılmanın merkezî aktörü olan İmam Ahmed'in sergilediği mukavemet ve bu sürecin itikadî mezheplerin teşekkül evresindeki belirleyici rolü merkeze alınmıştır.

1.5. Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırmanın uzamın, Abbâsîlerin erken dönemi olarak nitelendirilen ve Mihne hâdisesinin yaşandığı Miladi 9. yüzyıl (Hicri 3. yüzyıl) oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemine ise söz konusu dönemde cereyan eden Halku'l-Kur'ân tartışmaları ile bu sürecin merkezî şahsiyeti olan Ahmed b. Hanbel'in hayatı, ilmî mücadelesi ve sergilediği itikadî duruş teşkil etmektedir.¹¹

1.6. Tanımlar

Mihne: Sözlükte “sınamak, bir şey üzerine inceden inceye düşünmek denemek,

⁹Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2002), 183.

¹⁰Ahmet Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2001), 63.

¹¹Yücesoy, “Mihne”, 30/26-28.

işkence etmek, zorluğa düşmek, şiddet, sıkıntı, belâ, eziyet, niyetini ortaya koymak, zahmet ve dert” gibi manalara gelmektedir.¹²

Mihne Olayı: Abbâsî halifelerinden Me'mun, Mu tasım ve Vasık döneminde “Halku'l-Kur'ân” konusunda ehl-i hadis ve bazı âlimlerin sorguya çekilip, onların söylemediği ve yapmadığı şeyleri kabul edinceye kadar eziyet edilmesine ilişkin olaya verilen isimdir.¹³

Halku'l-Kur'ân: Kelâm ilmiyle birlikte Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı konusu-
nun bir itikâdî problem olarak tartışmaları ifade eden terimdir.¹⁴

¹²Muhammed b. Mukrim b. Ali Ebû'l-Fadl ibn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 13/401.

¹³Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, “Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk” (Beyrut: Darü't-Teras, 1967), c. 8/631-645.

¹⁴Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/371.

2. BÖLÜMLER

2.1. AHMED B. HANBEL'İN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

2.1.1. Yaşadığı Dönem

Mihne hâdisesinin mihver şahsiyetlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönem, İslâm mezheplerinin teşekkül süreci açısından kritik bir zaman dilimini temsil etmektedir. Bu süreç, Abbâsîlerin siyasî ve kültürel sahada mutlak bir hâkimiyet kurduğu ve İslâm düşüncesinde köklü dönüşümlerin yaşandığı bir evredir. İmam Ahmed'in doğumundan yaklaşık otuz yıl önce, yani 750 (H. 132) yılında Emevî hilâfeti sükût etmiş ve iktidar Abbâsî hanedanına geçmiştir. Bu yönetim değişikliği, sadece siyasî bir dönüşüm değil, aynı zamanda ilerleyen yıllarda Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde zirveye ulaşacak olan fikrî ve itikadî tartışmaların da zeminini hazırlamıştır.¹⁵ Mezhep imamlarından biri olan İmam Ahmed'in yaşadığı dönem, Hicrî II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın ortalarına, bir başka ifadeyle Miladî 8. yüzyılın son çeyreği ile 9. yüzyılın ortalarına tekabül etmektedir.

Söz konusu zaman dilimi, Abbâsîlerin merkezî otoriteyi pekiştirdiği ve İslâm coğrafyasının genişlediği bir evredir. Abbâsî halifelerinden özellikle Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık kendi dönemlerinde, Mu'tezile mezhebinin fikrî etkisiyle Kur'ân'ın mahlûk olduğu meselesini devletin resmî ve siyasî bir doktrini hâline getirmişlerdir. Bu yolla halifeler, sadece siyasî gücü değil, aynı zamanda dinî otoriteyi de kontrol altına almayı hedeflemişlerdir.¹⁶

Abbâsîlerin ilk stratejik hamlelerinden biri, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) döneminde hilâfet merkezinin Bağdat'a nakledilmesi olmuştur. Ahmed b. Hanbel'in doğumundan yaklaşık on beş yıl önce inşa edilen Bağdat, kervan yollarının kesişim noktasında yer alan, ekonomik açıdan oldukça canlı bir merkez hüviyetindeydi. Ayrıca şehrin inşasında istihdam edilen yaklaşık 100.000 işçi ve ustanın meydana getirdiği devinim, Bağdat'taki ticarî faaliyetlerin yanı sıra nüfusun ve refah düzeyinin hızla artmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷ Abbâsîlerin başlangıç döneminde, hilâfet toprakları Emevîler devrinde ulaştığı geniş sınırları muhafaza etmiştir. Abbâsî hânedanı, bu süreçte sınırları daha da

¹⁵Ferhat Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed b. Hanbel* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 10-11.

¹⁶Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/372.

¹⁷Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/425-433.

genişletmekten ziyade, ülke içindeki refah seviyesini artırmaya ve merkezî otoriteyi tahkim etmeye odaklanmıştır. Bununla birlikte, Halife Mansûr, Anadolu'ya yönelik kısmî askerî harekâtlar düzenlemiş, Halife Mehdî (ö. 169/785) döneminde ise 782 yılında İstanbul (Konstantiniyye) kapılarına kadar uzanan büyük bir sefer gerçekleştirilmiştir. İlerleyen süreçte Me'mûn, 830-833 yılları arasında Bizans'a karşı üç stratejik sefer düzenlemiş; Bizans'a yönelik askerî faaliyetlerin en kapsamlısını ise 838 yılında Mu'tasım bizzat gerçekleştirmiştir.¹⁸

Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd (ö. 193/809)'in vefatının ardından, oğulları Emîn (ö. 198/813) ile Me'mûn arasında çetin bir hilâfet mücadelesi baş göstermiştir. Bu iktidar yarışı esnasında; hem anne hem de baba tarafından Abbâsî hânedânına mensup olan Emîn'i Arap unsurlar desteklerken, annesi İranlı bir câriye olan Me'mûn'u ise İranlı unsurlar desteklemiştir. Me'mûn'un 198 (813) yılında halife olmasıyla birlikte, devlet idaresindeki Arap nüfuzu zayıflamış ve İranlı bürokratların etkinliği artmıştır. Bu durum, Arapların başta Türk ve İranlı unsurlar olmak üzere yabancı menşeli gruplara karşı bir nevi etnik rekabet ve hoşnutsuzluk beslemelerine zemin hazırlamıştır.¹⁹

Abbâsî halifeleri Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi ve özellikle on dört ay süren kuşatma neticesinde, yeni tesis edilmiş olan Bağdat şehri büyük ölçüde tahrîp olmuştur. Ancak Me'mûn'un 204 (819) yılında Merv'den Bağdat'a dönüşüyle birlikte şehir eski canlılığını yeniden kazanmaya başlamıştır. Bu süreçte Me'mûn, hilâfetinin son yıllarına doğru Türk unsurları askerî birliklere dâhil etmiş ve bunu bir devlet politikası hâline getirmiştir. Nitekim kendisinden sonra kardeşi Mu'tasım, ordudaki Türk unsurların desteğiyle hilâfete geçebilmiş; bu durum da devlet idaresinde Türk nüfuzunu doğal olarak artırmıştır. Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, Emevîlerin temsil ettiği "mülk-devlet" anlayışının yerini, dinî meşruiyete dayalı bir devlet telakkîsi almıştır. Böylece Abbâsîler, halk nazarında gerçek hilâfet idealini temsil eden meşrû önderler olarak algılanmışlardır.²⁰

Bu dönemde devlet teşkilâtında birtakım yeni kurumlar tesis edilmiştir. Bunların en stratejiki, Sâsânî idârî geleneğinden tevarüs edilen vezirlik kurumudur. Vezir, halifenin

¹⁸Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed b. Hanbel*, 10-11.

¹⁹Kaddûre Zâhiye, *eş-Şu ûbiyye ve eseruhe'l-ictimâ'i ve's-siyâsî fi'l-hayâtî'l-İslâmiyyi fi'l-asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988), 65-126, 201-326.

²⁰Koca, *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed b. Hanbel*, 11.

mutlak temsilcisi ve idârî yapının hiyerarşik başı konumundaydı. Halifeden sonraki en yetkili yürütme organı olması hasebiyle geniş yetkilerle donatılmıştı. Büyük şehirlerde asayiş, şurta polis teşkilâtı tarafından sağlanmaktaydı. Adliye teşkilâtı ise şer‘î mahkemeler, mezâlim mahkemeleri ve kamu düzenini denetleyen hisbe birimlerinden oluşuyordu. Abbâsî halifeleri, yargı yetkilerini fakihler arasından seçilen kadılar vasıtasıyla kullanmaktaydı. Hârûnürreşîd döneminden itibaren, yargı sistemini merkezîleştirmek adına kâdîlkudâtlık müessesesi kurulmuş ve bu makama ilk kez Ebû Yûsuf (ö. 182/798) atanmıştır. Bu tarihten itibaren taşra kadıları da bizzat kâdîlkudât tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.²¹

Öte yandan, Abbâsî ihtilâli sürecindeki büyük tasfiyeden kurtulmayı başaran ve hânedânın bekasını Batı’da sürdüren, sonraları ed-Dâhil lakabıyla anılacak olan I. Abdurrahman (ö. 172/788), Endülüs’e geçerek burada Endülüs Emevî Devleti’ni tesis etmeyi başarmıştır. Bu tarihî gelişme, İslâm dünyasının siyasî olarak doğu ve batı şeklinde iki ana merkeze bölünmesine ve Abbâsîlerin mutlak hâkimiyet iddiasının coğrafî olarak sınırlandırılmasına yol açmıştır.

Ahmed b. Hanbel’in yaşadığı dönemde Endülüs Emevîlerinin başında I. Hişâm (ö. 180/796), I. Hakem (ö. 206/822), II. Abdurrahman (ö. 238/852) ve Muhammed b. Abdurrahman el-Emevî (ö. 273/886) bulunmaktaydı. Endülüs Emevî Devleti’nin İber Yarımadası’nda gerçekleştirdiği ekonomik ve kültürel atılımların yanı sıra, böyle bir siyasî teşekkülün mevcudiyeti, İslâm toplumunda iki ayrı egemen gücün varlığına dair imâmet tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştı. Nitekim Endülüs’teki bu bağımsızlaşma hareketini takiben, İslâm coğrafyasında pek çok bağımsız ve yarı bağımsız emirlik zuhur etmeye başlamıştır. Kuzey Afrika’da 141 (758) yılında merkezî Sicilmâse olmak üzere teşekkül eden Hâricî-Midrârîler, 160 (777) yılında Batı Cezayir’de Rüstemîler, 172 (789) yılında Fas’ta İdrîsîler ve 184 (800) yılında İfrîkiye’de (Tunus) muhtariyet kazanan Ağlebîler, bu parçalı siyasî yapının en bariz örnekleri arasında yer almaktadır.²²

Abbâsî Devleti ile eş zamanlı olarak küresel ölçekteki diğer büyük güçler; Bizans İmparatorluğu, Avrupa’nın en nüfuzlu siyasî teşekkülü olarak kabul edilen Frank Krallığı,

²¹Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 114-127; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/34, 38-40.

²²Yıldız, “Abbâsîler”, 1/35.

Orta Asya'daki Türk boyları ve İran-Horasan bölgesindeki kadîm Fars kültürüdür. Tesis edildiği günden itibaren stratejik bir öneme sahip olan Bağdat, Abbâsî hânedânı boyunca siyasî ve toplumsal bir merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Bu süreçte İslâm şehirleri; Rum, İranlı, Nebatî ve Hintli gibi farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir yapıya bürünmüştür. Hilâfet merkezi olan Bağdat; farklı menşe ve gayelere sahip toplulukların mezcedildiği, kültürel etkileşimin zirveye ulaştığı müstesna bir medeniyet havzası hâline gelmiştir.²³

Mısırlı muasır âlim Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974)'ye göre, bu dönemde yeni fikirlerin neşet etmesini ve yaygınlaşmasını sağlayan birtakım temel âmiller mevcuttu. Yönetimin Emevîlerden Abbâsîlere intikal etmesiyle birlikte, Arap merkezli siyasî yapı yerini çok kültürlü bir düzene bırakmış; özellikle Fars unsurların devlet idaresindeki nüfuzu daha belirgin hâle gelmiştir.

İranlı unsurlar, Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesinde aktif bir rol oynamış; bu durum Abbâsî yönetimi üzerinde dönem dönem değişen güçlü bir nüfuz kurmalarına zemin hazırlamıştır. Bir yandan Araplara ait ahlâkî değerlerden ve İslâmî umdelerden etkilenen Fars kökenli bu zümre, diğer yandan kendi kadîm medeniyetlerini ve kültürlerini ön plana çıkarma gayreti içine girmiştir. Bu kültürel rekabet yalnızca Araplar ile İranlılar arasında sınırlı kalmamış, imparatorluk bünyesindeki farklı toplumlar arasında da tezahür etmiştir. Yeni medeniyetin inşasında çeşitli halkların katkısı yadsınamaz olsa da Farslıların etkisi daha baskın bir karakter arz etmiştir. Irak ise bu çok yönlü kültürel etkileşimin merkezi olmuş, hem İslâm öncesi hem de İslâmî dönemlerde Fars nüfuzuyla şekillenmiştir.²⁴

Antik Yunan düşüncesi de özellikle tercüme faaliyetleri öncesinde, İran coğrafyasındaki ilmî ve fikrî hayatı derinden etkilemiştir. Sâsânîler döneminde Cündişâpûr gibi merkezlerde harmanlanan bu felsefî miras, Abbâsîler devrinde başlayacak olan büyük tercüme hareketinin ve dolayısıyla Mihne sürecine giden yoldaki itikâdî tartışmaların tarihî altyapısını oluşturmuştur.²⁵

İran coğrafyasında Yunan düşüncesinin tesiri, İslâmiyet'in kabulünden önce hissedil-

²³Yıldız, "Abbâsîler", 1/31-48.

²⁴Muhammed Ebu Zehra, *Ahmed İbn-i Hanbel*, çev. Osman Kesioğlu (Ankara: Hilal Yayınları, 1984), 129-131.

²⁵Fahri Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1992), 11.

meşe başlanmıştır. İşlâm'ın intişârından sonra ise Arapçayı iyi bilen Süryânîler vasıtasıyla; Hristiyan ve Yahûdî kültürel kimliği ekseninde bu etki daha da belirginleşmiştir. Söz konusu etkileşim süreci, Müslüman dünyasında da derin akisler uyandırmıştır. Zihnî ve kültürel müktesebatları²⁶, hasebiyle İranlı unsurlar bu felsefî mirası süratle tevarüs etmişlerdir. Abbâsîler dönemindeki İşlâmî düşünce paradigmasının dönüşmesindeki temel âmil, bu kültürel mezcolma süreci olarak gösterilmektedir. Milâdî 8. yüzyılın sonları ile 9. yüzyılın ortalarında kaleme alınan ilmî çalışmalarda, bu zihnî dönüşümün ilk emâreleri açıkça görölmektedir.²⁷

Bu süreçte İşlâm dünyasında yabancı dillerden Arapçaya yönelik sistemli tercüme faaliyetleri ivme kazanmıştır. Arap edebiyatı ve düşüncesinde, bu dönemde Yunan felsefî mirasını taşıyan pek çok eser neşet etmiştir. Abbâsîlerin altın çağını temsil eden bu tercüme hareketi esnasında; siyaset ve edebiyat sahasında Sanskritçe ile Pehlevîceden çeviriler yapılırken, felsefe ve müsbet bilimler alanında Yunancadan tercüme yapılmaya devam edilmiştir. Bu durum, her bir kültürün bilgi müktesebatına yönelik farklı ihtiyaçların bir yansıması olarak ilmî bir çeşitlilik ortaya çıkarmıştır. Roma ve Yunan menşeli pek çok felsefî tasavvur, İşlâm toplumunda karşılık bulmuş; bu durum felsefeciler ile Sünnî kelâm âlimleri arasında derin fikrî tartışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Ancak İşlâmî düşünceye bu asırda sadece Yunan ve Fars unsurların tesir ettiğini savunmak eksik bir yaklaşım olacaktır. Zira bu dönemde kadîm Mezopotamya mirasını temsil eden Keldânîler ve Asurlular ile Hint felsefesine tâbi olan birtakım unsurların etkileri de bu çok sesli yapının oluşmasında mühim bir rol oynamıştır.²⁸

Farklı kültürlere mensup toplulukların İşlâm toplumunda dinî özgürlük elde etmesi, onlara kendi duygu ve düşüncelerini açıkça ifade etme imkânı tanımıştır. Bu durum, farklı inanç sistemlerine sahip zümrelerin kendi aralarında dinî ve ilmî münâzaralar yapmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu tartışmalar neticesinde pek çok kişi İşlâm dinini kabul

²⁶Seyyid Hüseyin Nasr, *İşlâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M.M. Şerif, çev. Mustafa Armağan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), c. 3/128 İran düşüncesini Nehcü'l-Belâğâ'da yer alan imamların bâtınî öğretileri, kadim İran'ın özellikleri, Sühreverdî'nin işrâkî bilgeliği, ilk sûfîlerin görüşleri, İbn Arabî'nin irfanî düşüncesi ve Yunan filozoflarının mirasından oluşmaktadır.

²⁷Fatma Zehra Pattabanoğlu, "Türk-İşlâm Felsefesinde İran-Sâsânî Düşüncesinin Etkisi", *Mardin Artuklu Üniversitesi 5/1* (2018), 45.

²⁸Tanju Toka, "Antik Bilgelikten İşlâm Felsefesine: Tercüme Hareketinin Serencamı", *Mavi Atlas 13/1* (2025), 144-158.

etmeye başlamıştır. Özellikle Yahudiler ve Hristiyanlar, bu gelişmeler karşısında inançlarını savunmak maksadıyla daha yoğun bir gayret içerisine girmişlerdir. İlâhî dinlerin kutsal metinleri, Ehl-i kitap olarak bilinen bu zümreler tarafından yetkin bir şekilde bilinmekteydi. Öte taraftan kendi inanç dünyalarını muhafaza etmeye çalışan Müslüman âlimler de bu süreçte fikrî planda İslâm dinini müdafaa eden reddiye mahiyetinde önemli eserler kaleme almışlardır.²⁹

Ahmed b. Hanbel'in bilfiil yaşadığı bu dönem, İslâm kültür ve medeniyetinin tekâmülünde hayâtî bir öneme sahiptir. Söz konusu süreçte ilmî disiplinler İslâm dünyasında tam manasıyla şekillenmiş; farklı idârî ve ilmî müesseseler zamanla gelişerek yaygınlaşmıştır. Bu dönemde ulaşılan fikrî derinlik ve kurumsal yapı, ilerleyen asırlarda Avrupa milletlerini de derinden etkileyecek ve dünya medeniyet mirasına yön verecek bir seviyeye vasıl olmuştur.

Abbâsîlerin bu döneminde, İslâm coğrafyasında hadislerin sistemli bir şekilde bir araya getirildiği tasnif faaliyetleri büyük bir ivme kazanmıştır. Günümüze intikal eden en köklü çalışmalardan biri, İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795)'in *el-Muvatta'* adlı eseridir. Aynı zamanda Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770)'in Mekke'de kaleme aldığı ve tasnif devrinin öncü metinlerinden kabul edilen *el-Câmi' fi'l-hadîs* adlı eseri, onun öğrencisi olan Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/827)'nin *el-Musannef*'i, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849)'nin *el-Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in yaklaşık 40.000 hadis ihtiva eden muazzam eseri *el-Müsned*'i ve Dârimî (ö. 255/869)'nin *es-Sünen*'i; Hicrî üçüncü asrın ilk yarısında telif edilen en mümtaz eserler arasında zikredilmektedir.³⁰

Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönemde de kelâm ilmi önemli bir gelişim süreci yaşamış; Mihne süreciyle birlikte itikâdî tartışmalar yoğunlaşmış, bazı mezhebî eğilimler güç kazanırken bazıları ise zayıflayarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Bağdat Mu'tezilesi, kendi görüşlerini halifeler nezdinde kabul ettirerek devletin resmî ideolojisi hâline getirmeye çalışmıştır. Özellikle Halku'l-Kur'ân meselesi bağlamında; başta İbn Ebû Duâd olmak üzere Mu'tezilî bürokratların telkinleri, Halife Me'mûn ve Mu'tasım'ın bu fikri devlet politikası olarak benimsemeleri neticesinde, Ahmed b. Hanbel ve diğer ilmî şahsiyetlere yönelik sistemli baskıların uygulanmasıyla

²⁹Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1988), 55.

³⁰Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 206-242.

Mihne olayı patlak vermiştir.³¹

Abbâsîlerin dışında bu dönemde, İber Yarımadası'nda Endülüs Emevî Devleti, Anadolu'da Bizans İmparatorluğu, Orta Asya'da Türk boyları ve İran coğrafyasında Fars kökenli unsurlar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbâsîlerin hüküm sürdüğü bu geniş coğrafi sahada, farklı fikrî temayüller ve kadîm kültürler sürekli bir etkileşim içerisinde olmuştur. Bu heterojen yapı içerisinde, özellikle akılcı metotlarıyla bilinen Mu'tezile ekolü, devletin siyasî ve ilmî hayatında merkezî bir figür olarak ön plana çıkmıştır.

Kur'ân'ın mahlûk olduğunu müdafaa eden Mu'tezile, bu süreçte devletin doğrudan desteğini arkasına almıştır. Bağdat, hilâfetin merkezi hâline gelerek siyasî rolünün yanı sıra sosyal ve kültürel sahada da baskın bir etki tesis etmiştir. Aynı zamanda tercüme faaliyetlerinin ivme kazanmasıyla birlikte, Roma ve Yunan felsefî mirası İslâm toplumunu fikrî düzlemde derinden etkilemiştir. Abbâsîler döneminde İslâmî ilimler sistemli bir biçimde tedvîn ve tasnîf edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda özellikle tefsir, hadis ve kelâm gibi temel disiplinlerde muazzam gelişmeler kaydedilmiştir.³²

2.1.2. Nesebi, Doğumu ve Ailesi

Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî el-Mervezî, Hicrî 164 (780) yılında Bağdat'ta doğmuştur.³³ Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî, onun nesebi ve ilmî şahsiyetiyle ilgili olarak şöyle demiştir: Ahmed b. Hanbel Araplardandır, Benî Zühl b. Şeybân kabilesine mensuptur. Rebîa nesli içerisinde öyle iki şahsiyet vardır ki, kendi dönemlerinde onların bir eşi ve benzeri daha zuhur etmemiştir. Katâde'nin yaşadığı devirde onun bir benzeri yoktur; Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı asırda da Ahmed gibisi bulunmamıştır.³⁴

Ebû Zür'a tarafından bu durum şöyle aktarılmaktadır: Aslen Basralı olan Ahmed b. Hanbel, ailesinin ikamet adresi hasebiyle kaynaklarda Mervezî olarak bilinmektedir. Oğlu Sâlih tarafından beyan edildiği üzere nesebi, Adnânî Arapların atası ve Hz. Muhammed'in

³¹Ebül'-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-kâmil fi't-târih*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 3-6.

³²Muhammed Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkidi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınları, 1996), 84.

³³M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/75.

³⁴Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, "Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl", ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut, 1980), 1/442.

ceddi olan Hz. İsmâil'e kadar uzanmaktadır.”³⁵ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih, babasından bizzat; 'Hicrî 164 (Milâdî 780) yılında doğduğumu duydum' şeklinde rivayet etmiştir. Her ne kadar Bağdat'ta doğduğu kabul edilse de, ailesi Merv'den Bağdat'a göç ederken annesinin kendisine hâmile olması sebebiyle Merv kentinde doğduğuna dair zayıf rivayetler de mevcuttur. Künyesi Ebû Abdullah olan Ahmed b. Hanbel, Bağdat'ta neşet etmiş olmakla birlikte, ailesinin siyasî ve sosyal kökenleri itibarıyla Horasânî bir arka plana sahiptir.³⁶

Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), Ahmed b. Hanbel'in asâleten Mervezî olduğunu ancak Bağdat'ta doğduğunu ifade etmiştir. Doğum yeri hususunda muhtelif görüşler bulunsa da genel kanaat, onun Bağdat'ta dünyaya geldiği yönündedir. Babası henüz otuz yaşlarındayken vefat ettiği için Ahmed b. Hanbel, annesinin himâyesinde yetişmiştir. Annesi, Şeybân kabilesine mensup Safiyye bint Meymûne bint Abdülmelik eş-Şeybâniyye'dir. Dedesi Hanbel b. Hilâl, Emevîler döneminde Serahs vâililiği görevini deruhte etmiş; babası ise Abbâsî ordusunda görev almış askerî menşeli bir şahsiyettir.³⁷

Hayatı boyunca iki evlilik yapan Ahmed b. Hanbel'in, ilk eşi Abbase bint el-Fazl'dan Sâlih (ö. 265/878) adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. Sâlih, ilerleyen yıllarda İsfahan kâdısı olarak görev yapmıştır. İlk eşinin vefatının ardından Reyhâne ile evlenen Ahmed b. Hanbel'in bu evliliğinden, babasının ilmî mirasının en büyük râvisi kabul edilen Abdullah (ö. 290/903) dünyaya gelmiştir. İkinci eşinin vefatından sonra bir câriye edinen müellifin, bu birlikteliğinden de biri kız (Zeyneb) üçü erkek olmak üzere dört çocuğu daha olmuştur. Hicrî 213 (Milâdî 828) yılında doğan Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903), genç yaşlarından itibaren babasının rahle-i tedrisinde yetişmiştir. Abdullah, babasından başta el-Müsned olmak üzere; tefsir, zühd, târihî ve diğer pek çok ilmî meseleye dair muazzam bir birikimi rivayet ederek gelecek nesillere aktarmıştır.

Hayatı boyunca iki evlilik yapan Ahmed b. Hanbel'in ilk evliliğinden Sâlih adında bir oğlu vardır. Oğlu İsfahan kadısı olarak görev yapmıştır. İlk eşinin vefatının ardından yeniden evlenmiştir. Bu hanımından da Abdullah adında bir oğlu dünyaya gelmiştir. İkinci eşinin vefatının ardından Ahmed b. Hanbel bir cariye almıştır. Cariyeden de bir kızı üç

³⁵Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, “Târîhu Medîneti Dimaşk”, ed. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Âmûrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 5/262.

³⁶el-Mizzî, “Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl”, 1/453.

³⁷Ebü Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, “Târîhu Bağdâd”, ed. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 415.

oğlu dünyaya gelmiştir. 828 yılında dünyaya gelen Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, genç yaşlarında ilim tahsil etmeye başlamıştır. Kardeşi Sâlih’de kadılık görevi yapmıştır. Abdullah, babasından el-Müsned’i; tefsir, zühd, târihî ve daha birçok hususa dair meseleleri rivayet etmiştir.³⁸

2.1.3. Eğitim ve Öğretimi

Yaşadığı asırdaki yoğun ilmî hareketlilik içerisinde mühim bir rol üstlenen Ahmed b. Hanbel’in, dinî ilimleri tahsîl etmeye başladığı ilk yıllar göz önünde bulundurulduğunda, karşı karşıya kaldığı zorlu şartlar daha net anlaşılacaktır. Mu‘tezile ekolünün devlet tarafından resmî ideoloji olarak desteklendiği bu süreçte; Ahmed b. Hanbel’in tavizsiz ilmî duruşu sebebiyle ağır imtihanlar, fizikî eziyetler ve türlü mahrumiyetlere maruz kaldığı görülmektedir. Mihne sürecinin getirdiği siyasî baskılar neticesinde, devletin sunduğu hiçbir maddî imkânı kabul etmemiş; saray çevresinden gelen ihsanları reddederek tam bir istiğnâ hâlinde yaşamıştır. Karşılaştığı tüm bu meşakkatlere rağmen ilmî çalışmalarından asla geri durmamış, hayatı boyunca ciddi maddî darlıklar çekmesine karşın kimseden yardım talep etmeyerek vakarını muhafaza etmiştir.³⁹

Ahmed b. Hanbel, milâdî 795 (hicrî 179) yılında henüz on altı yaşındayken sistemli bir şekilde ilmî tahsiline başlamıştır. İlköğrenimini ve Kur’ân hıfzını annesinin gözetiminde tamamladığı bilinmektedir. Asr-ı saâdet’ten itibaren İslâm tarihinde mescitler, İslâmî ilimlerin neşvünemâ bulmasında merkezî bir konuma sahip olmuştur. Ahmed b. Hanbel’in yaşadığı dönemde de camiler, ibadet mahalli olmalarının yanı sıra, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kalbinin attığı birer ilmî merkez işlevi görmüştür. Dönemin büyük şehirlerinde pek çok mescitte kurulan ihtisas meclislerinde, başta hadis olmak üzere çeşitli ilmî disiplinler icra edilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in hayatı da bu ilmî halkalarda, kadîm mirası tevarüs etmekle geçmiştir.⁴⁰

Ahmed b. Hanbel, milâdî 799 (hicrî 183) yılında, Hz. Hüseyin’in şehâdet yıl dönümüne tesadüf eden günlerde henüz on dokuz yaşındayken ilk büyük hadis yolculuğuna çıkarak Kûfe’ye gitmiştir. 802 (hicrî 186) yılında, yirmi iki yaşındayken Basra’ya hareket etmiş;

³⁸Ebü’l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed İbnu’l-Cezerî, *el-Müs’adu’l-Ahmed fî Hatmi Müsnedi’l-İmâm Ahmed* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1990), 20.

³⁹el-Mizzî, “Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl”, 1/445.

⁴⁰el-Mizzî, “Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’i’r-ricâl”, 1/445.

ardından 806 (hicrî 190) yılında bu ilim merkezine ikinci ziyaretini gerçekleştirmiştir. Aynı bölgeye üçüncü yolculuğunu 810 (hicrî 194) yılında yapmış; 811 (hicrî 195) yılına gelindiğinde ise şehirden ayrılarak yaklaşık altı ay boyunca dönemin en büyük münekkidlerinden Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813)'ın yanında kalarak hadis ricâli ve illelû'l-hadîs konularında ihtisas yapmıştır. Nihayet 815-816 (hicrî 200) yıllarında, Basra'ya bir kez daha giderek buradaki hadis halkalarından istifade etmiştir.⁴¹

Basra'nın Ahmed b. Hanbel'in ilmî şahsiyetinin teşekkülünde mühim tesirleri olmuştur. Bu ilim merkezine farklı dönemlerde dört kez sefer düzenlemiş olması, onun hadis tahsilindeki azminin ve ilmî iştîyâkının en somut tezâhürüdür. Uzun yıllar süren bu ilim yolculuğu süreciyle Basra'da ikamet ederek devrin büyük otoritelerinden istifâde etmiştir. Mekke, Medîne, Şam, Kûfe, Cezîre ve Yemen de Ahmed b. Hanbel'in ahz-ı ilim ve hadis semâ'ı için meşakkatli yolculuklar gerçekleştirdiği başlıca ilmî havzalar arasında yer almaktadır.⁴²

Ahmed b. Hanbel, maddî imkânsızlıklar içerisinde sürdürdüğü ilmî seyahatlerinde, yeterli birikimi (elli dirhemi) bulunmamasından dolayı Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde Rey'e hadis semâ'ı için giden öğrenci kafilesine iştirak edememiştir. Bu mahrumiyet dönemindeki hâlini, Kûfe yolculuğuna dair şu sözleriyle dile getirmiştir: “Başımın altında bir kerpicin yastık vazifesi gördüğü o yoksul evden ayrılarak Kûfe'ye doğru hareket ettim.” Şüphesiz onun hadis yolculuklarının en meşakkatli ve en uzununu, Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827)'dan istifâde etmek amacıyla çıktığı, maddî darlık sebebiyle kervancılara hizmet edip deve bakıcılığı yaparak tamamladığı Hicrî 198 (Milâdî 813-814) tarihindeki Yemen seyahatidir.⁴³

Ahmed b. Hanbel, ilmî yolculuğuna erken yaşlarda bir yetim olarak başlamıştır. İlk eğitimini Ebû Yûsuf'un ilmî meclisinde almış; ardından milâdî 795 (hicrî 179) yılında Bağdat muhaddislerinden Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799)'in ders halkasına intisap ederek eğitimini sürdürmüştür. Aynı yıl Bağdat'a gelen devrin büyük muhaddisi Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797)'ten hadis dinlemek arzusuyla yola çıkmışsa da ona yetişememiştir. İlmî rihleleri

⁴¹Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. ez-Zehebî, “Siyer-u A'îlâmi'n-Nübelâ”, ed. Şuayb el-Arnâvût, Ali Ebû Zeyd (Beyrut, Lübnan: Müessesetu'r-Risâle, 1990), 11/177-180; el-Mizzî, “Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl”, 1/445-446.

⁴²Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/75-80.

⁴³Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/76.

kapsamında milâdî 803 (hicrî 187) yılında ilk haccını eda etmek üzere yola çıkmış, fakat dönemin müttaki âlimi Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ile görüşme imkânı bulamamıştır, zira o henüz Mekke'ye varmadan Fudayl b. İyâz vefat etmiştir. Ancak Mekke'de bulunduğu süre zarfında Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814)'nin ders halkalarına katılarak ondan yoğun bir hadis eğitimi almıştır.⁴⁴

Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'in aktardığına göre; babası, kadîm dostu Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848) vasıtasıyla Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'anî (ö. 211/827) ile tanışmış ve her iki imam da ondan yoğun bir şekilde hadis semâ' etmiştir. Bu tanışıklık, İslâm tarihinin en meşakkatli ilmî yolculuklarından biri olan Yemen rihlesine zemin hazırlamış; Ahmed b. Hanbel, Abdurrezzâk'ın muazzam birikimini bizzat yerinde tahsil etmek amacıyla San'â'ya kadar uzanan o uzun seferi göze almıştır.⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, hayatı boyunca beş kez Hacc vazifesini ifa etmiş; bu kutsal yolculukların üçünü tamamen yaya olarak gerçekleştirmiştir. Bu seferlerindeki öncelikli gayesi, Hicaz bölgesindeki mukim muhaddislerle mülâki olmak ve onlardan azamî derecede istifâde etmektir. Hadis ilmindeki sarsılmaz hafızası ve derin vukûfiyeti sebebiyle ilmî muhitlerde ismi hürmetle anılan Ahmed b. Hanbel'e, devrin otoriteleri hadis semâ'ı hususunda her türlü kolaylığı göstermişlerdir. Yaklaşık kırk yaşına kadar devam eden bu yoğun tahsîl hayatının ardından, Bağdat'ta kurduğu ders halkaları büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Rivayet edildiğine göre, onun meclislerinde beş bine yakın talebe toplanmakta; bunlardan yaklaşık beş yüzü hadisleri bizzat kâğıda dökerken, büyük bir çoğunluğu ise yalnızca onun müstesna edeb, ahlâk ve vakârından feyiz almayı gaye edinmekteydi.⁴⁶ Ahmed b. Hanbel'in bu erken dönem eğitim süreci ve devrin mümtaz hadis âlimleriyle gerçekleştirdiği yoğun ilmî mesâî, onun Mihne olayları karşısında sergileyeceği duruşun ve İslâm mezhepleri tarihi içerisindeki müstesna konumunun fikrî temellerini teşkil etmiştir. Bu süreçte tevarüs ettiği hadis merkezli din tasavvuru, onu salt bir râvi olmanın ötesine taşıyarak; iradesini kelâmî tartışmaların uzağında, nassın zahiri ve Selef-i Sâlihîn'in yolu üzerine bina etmesine imkân sağlamıştır.

⁴⁴el-Mizzî, "Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl", 1/446.

⁴⁵Ali Akyüz, "Abdurrezzâk es-San'anî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988).

⁴⁶el-Mizzî, "Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl", 1/447.

2.1.4. Şahsiyeti

Ahmed b. Hanbel, her zeminde vakar ve ciddiyetini muhafaza eden müstesna bir şahsiyete sahipti. Takvâsı ile temayüz eden, vakur olduğu kadar güler yüzlü bir kişiliği vardı. Hayatı boyunca son derece mütevazı bir yaşam sürmüştü; zühd ve sâdelik hususunda selef-i sâlihînin büyük âlimlerini örnek almıştır. Nitekim tabiatı gereği şakalaşmaktan hoşlanan Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) gibi bir otorite bile, Ahmed b. Hanbel'in mecliste bulunduğu anlarda ona duyduğu derin hürmet sebebiyle ciddiyetini bozmaz, nükteden sarf-ı nazar ederdi. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere, sessiz ve sakin bir hayat sürmeyi arzu eden İmam Ahmed, şöhreti ve insanların kendisine gösterdiği teveccühü birer imtihan vesilesi olarak görmüş, bu durumdan her dâim rahatsızlık duymuştur. Babasından tevarüs eden dokuma tezgâhlarının kirası geçimine kâfi gelmemesine rağmen kimseden yardım talep etmemiş, bazen ücret mukabilinde kitap istinsah ederek, bazen refikasının dokuduğu kumaşları satarak, bazen de kemer örerek maddî bağımsızlığını korumuştur. Hatta hasat mevsimi sonrası, diğer ihtiyaç sahipleriyle birlikte tarlada kalan başakları toplayacak kadar yüksek bir istiğnâ ve iffet örneği sergilemiştir.⁴⁷

Ahmed b. Hanbel'in ailesi ve yakın çevresinden aktarılan rivayetlere göre; o, evinde yiyecek ve içecek namına bir şey bulunmadığı demlerde kederlenmek yerine ferahlık duyar, ekmek kırıntılarını ıslatıp üzerine tuz dökerek iktifâ ederdi.⁴⁸ Pahalı yiyeceklere asla iltifat etmez, kendisine ikramda bulunulduğunda ise ya nezaketle geri çevirir ya da sadece tadına bakmakla yetinirdi. Tüm tahsîl hayatı boyunca benzer maddî meşakkatlerle karşı karşıya kalmış ancak tam bir istiğnâ örneği sergileyerek kimseden herhangi bir yardım talebinde bulunmamıştır.⁴⁹

Bu hususta Muhammed Saîd et-Tirmizî şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Horasan'dan bir dostumuz gelmiş ve ticâretten hayli kazanç elde ettiğini ifade etmişti. Kazancının bir kısmını teberru olarak Ahmed b. Hanbel'e takdim etmek istediğini belirtince, durumu bizzat İmam'a arz ettim. Bu teklif üzerine Ahmed b. Hanbel, Allah ona daha çok kazanç ihsan eylesin, lakin bizim hâlimiz şu an için kifâyet miktarındadır diyerek iâne talebini nezaketle

⁴⁷Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 1988), 183-186.

⁴⁸İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 313-315.

⁴⁹Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/76.

reddetmiştir.” Kendisine derin hürmet besleyen pek çok tüccarın maddî yardım tekliflerini aynı vakarla geri çeviren İmam, bu meblağların gerçek ihtiyaç sahiplerine ve darda kalanlara ulaştırılması gerektiğini telkin etmiştir.⁵⁰ Ahmed b. Hanbel’in zühd anlayışına dair oğlu Sâlih, babasının kendisine, fânî olan dünya malına göz dikmemesi gerektiğini ve Allah katındaki nimetlerin çok daha hayırlı ve bâkî olduğunu telkin ettiğini nakletmiştir.⁵¹ İmam Ahmed, evinde yalnızca birkaç zarurî eşya bulunacak derecede sâde bir hayat sürmesine rağmen uzak yoldan gelen misafirlerini büyük bir cömertlikle ağırlar, imkânlarının kısıtlılığına bakmaksızın onlara ikrâmında bulunurdu. Bu mütevazı imkânlar dâhilinde dahi misafirlerinin gönlünü hoş tutmayı bir vazife bilir; kendisinden yardım talep eden yakınlarına elinde avucunda ne varsa taksim ederek îsâr örneği sergilerdi.⁵² Ahmed b. Hanbel oğlu Abdullah tarafından ifade edildiği üzere, gün aşırı Kur’ân-ı Kerîm’in yedide birini okumayı âdet edinmişti. Ayrıca Hz. Muhammed’in saçının bir telini her gün öperek gözlerinin üzerine koyardı. Bu şekilde Hz. Muhammed’e olan sevgisini ve saygısını göstermekteydi.⁵³

2.1.5. İlmî Yönü

Ahmed b. Hanbel, ilmî eğitimine devrin en mühim ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Bağdat’ta başlamıştır. Abbâsî Devleti’nin pâyitahtı olan Bağdat, hicrî 2. (milâdî 8.) yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının en kudretli ilim merkezi hâline gelmiş ve Ahmed b. Hanbel’de ilk eğitimini burada ikmâl etmiştir. Öncelikle Kur’ân-ı Kerîm’i hıfzetmiş, ardından Arap dili ve grameri üzerine yoğunlaşarak fıkıh ve diğer ilmî disiplinlerde kendisini yetiştirmiştir. İslâm’ı bütün vecheleriyle kavramayı gaye edinen Ahmed b. Hanbel’in bu iştîyâkı, onu bilhassa hadis ilmine tevcih etmiştir. Hadis ilmine yönelmesinin akabinde, rivayetleri tahrîr etmek, toplamak ve hıfzetmek maksadıyla muhtelif ilim havzalarına meşakkatli seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatler esnasında Kûfe, Basra, Mekke, Medîne, Şam ve Yemen gibi merkezlerdeki muhaddislerle mülâki olmuş, onlardan hadis semâ‘ ederek muazzam bir hadis birikimi elde etmiştir. Netice itibarıyla Ahmed b. Hanbel, ilmî şahsiyetini şekillendiren temel müktesebatını hem Bağdat’taki tahsîlinden hem de bu

⁵⁰İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 330.

⁵¹*Kur’an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Kahraman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Tâhâ 20/131.

⁵²Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/77.

⁵³ez-Zehbî, “Siyer-u A‘lâmi’n-Nübelâ”, 1990, 11/212.

rihleler esnasında tevarüs ettiği rivayetlerden oluşturmuştur.⁵⁴

Ahmed b. Hanbel, yaşadığı dönemde İslâm dünyasının en mümtaz âlimlerinden biri olup; güçlü bir fikhî melekeye, ilmî vakâra ve rivayetlerin kabulünde yüksek bir ilmî hassasiyete sahip bir şahsiyettir. Pek çok ilmî disiplinde söz sahibi olmakla birlikte, bilhassa hadis alanındaki tartışmasız otoritesiyle şöhret bulmuştur. Onun bu ilmî mertebesi, gerek kendi asrındaki gerekse sonraki asırlardaki âlimler tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Bir fıkıh ve hadis imamı olan Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışında hadisler, belirleyici ve merkezî bir rol oynamıştır. Fıkıh alanında Ebu Hanîfe'nin yönteminde re'y ne kadar ağırlıklıysa Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışında da hadis ve sünnet o derece önceliklidir. Zira o, fetvalarını doğrudan nasslar ve hadisler ışığında temellendirmiş, hayatını bütünüyle bu nebevî miras çerçevesinde şekillendirmeyi gaye edinmiştir.⁵⁵ Ancak Ahmed b. Hanbel, hadislerden uzaklaşarak sadece fikhî çıkarımlara yönelmenin tehlikelerine dikkat çekmiştir. O, aynı mesele hakkında farklı zamanlarda ortaya konulan muhtelif görüşlerin bir arada görülmesinin zihinlerde teşvîşe yol açabileceğini belirtmiştir. Re'ye dayalı bir fıkıh anlayışının, Kitâb ve Sünnet'in önüne geçebileceği endişesiyle hem kendisinden fetva talep edilmesine hem de bu içtihadların yazıya dökülmesine şiddetle muhalefet etmiştir. Kaynaklar, İmam Ahmed'in bu hususta talebeleriyle ciddi münazaralara girdiğini, onları fer î meselelerle meşgul olmak yerine, asıl kaynaklar olan Kitâb ve Sünnet'e yönlendirmeye gayret ettiğini kaydetmektedir.⁵⁶

Ahmed b. Hanbel ile ilgili mevcut kaynakların büyük bir yekûnu, onun nasslara bağlılık içerisinde olduğunu teyit etmektedir. Bu sebeple, her ne kadar kelâm yöntemine karşı olduğu hususunda ittifak edilse de onun bu disiplini bizzat savunduğuna dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. İtikâdî meselelerde ise Ahmed b. Hanbel'in, Mu'tezile temsilcileriyle çetin münazaralara girdiği ve bu süreçte nassın zahiriyle uyumlu, sarsılmaz ilmî deliller serdettiği kaydedilmektedir.⁵⁷

İlmî sahada Ahmed b. Hanbel'in bu müstesna yönlerinden bahsedilirken, devrin önde

⁵⁴ez-Zehebî, "Siyer-u A'elâmi'n-Nübelâ", 1990, 11/213; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/79.

⁵⁵ez-Zehebî, "Siyer-u A'elâmi'n-Nübelâ", 1990, 11/213-214.

⁵⁶Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/80-81.

⁵⁷Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/82.

gelen âlimlerinin ve talebelerinin onun hakkındaki şehadetlerine de yer vermek elzemdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in Mihne gibi çetin bir imtihan sürecinde sergilediği vakur duruş sebebiyle, yakın talebelerinden biri olan Mühennâ b. Yahyâ eş-Şâmî (ö. 248/862) onun hakkında; Bütün hayırları kendisinde cemedden başka birini görmedim, pek çok âlim ile mülâki oldum lakin onun emsaline rastlamadım diyerek takdir dolu ifadeler kullanmıştır.⁵⁸

Ahmed b. Hanbel'in ilmî ve fikhî vukûfiyetine dair İshak b. Râhûye (ö. 238/853) şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Yahyâ b. Ma‘în, Ahmed b. Hanbel ve diğer arkadaşlarımızla birlikte Irak'ta bulunuyorduk. Hadisleri iki ya da üç farklı tarîk üzerinden müzâkere ederdik. Yahyâ b. Ma‘în araya girerek; “Bu hadisin şu tarîki de mevcuttur, bu tarîki de mevcuttur” derdi. Ben de onlara; “Bu hadisin sıhhati hususunda aramızda icmâ‘ oluşmadı mı?” diye sual ederdim; onlar da “Evet” diye mukabele ederlerdi. Bunun üzerine onlara; “Peki bu hadisin murâdı nedir? Tefsîri ve fikhî nedir?” şeklinde sorduğumda, Ahmed b. Hanbel hariç meclisteki herkes sükût ederdi.”⁵⁹

Muhtelif ilmî disiplinlerde görüş ve düşüncelerini ortaya koyan Ahmed b. Hanbel, içtimâî yönü kuvvetli ve ictihad melekelerine sahip müstakil bir âlimdir. Telif ettiği eserlerdeki muhteva çeşitliliği de bu vasfını teyit etmektedir. Buna mukabil, bizzat fetva ve usûl tahrîr etmekten imtinâ etmiştir. Fikhî mütalaaların yazıya dökülmesini nezaketle yasaklamasına rağmen sâde yaşantısı ve nasslara olan bağlılığı sayesinde, onun fıkıh anlayışı geniş kitleler nezdinde büyük bir kabul görerek süratle yayılmıştır.⁶⁰

Ahmed b. Hanbel, akâidde Selefiyye menhecine öncülük eden bir âlim olarak temâyüz etmiş ve bu anlayışın imamı kabul edilmiştir. Onun nass merkezli görüşlerini savunan takipçileri, her asırda varlığını muhafaza etmiştir. Ebû Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), İbn Ebû Ya‘lâ (ö. 526/1131), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İbn Ebü'l-İzz (ö. 792/1390) ve İbn Kudâme (ö. 620/1223) gibi isimler, onun itikâdî ve fikhî mirasını tevarüs eden seçkin âlimler arasındadır.⁶¹ Ahmed b. Hanbel, ilmî hayatının olgunluk evresinde rivayet ettiği hadisleri tasnif ederek kalıcı

⁵⁸el-Mizzî, “Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl”, 1/456.

⁵⁹İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 63.

⁶⁰Karaman, “Ahmed b. Hanbel”, 2/80-82.

⁶¹Ebü'l-Hasan el-Eş‘arî, *el-İbâne ‘an usûli'd-diyâne*, ed. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire, 1987), 20.

bir külliyyat oluşturmayı gaye edinmiştir. Bu ilmî iştîyâkın en mütekâmil mahsulü olan *el-Müsned*, bizzat bu menheç üzere telif edilmiştir.⁶²

2.1.6. Vefatı

Ahmed b. Hanbel, 77 yaşında iken 12 Rebülevvel 241/31 Temmuz 855 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. İmam Ahmed'in cenazesine emsalsiz bir kalabalığın iştirak ettiği rivayet edilmektedir. Oğlu Ebû Muhammed Abdullah'ın rivayetine göre; 855 yılındaki o cuma günü cenaze merasimine katılım muazzam olmuştur. Cenaze namazını Muhammed b. Abdullah et-Tâhirî kıldırması, mübarek naaşı Ebû Kırât Sahrası'na nakledilmiştir. er-Rakîk Çarşısı'na kadar uzanan insan seli, Ahmed b. Hanbel'e olan hürmetin bir nişânesi kabul edilmiştir. Namazın akabinde imam, cemaate dönerek; Cenaze namazına 800.000 erkek ve 60.000 kadının iştirak ettiğini ifade ederek bu tarihî ana şahitlik etmiştir.⁶³

İmam Ahmed'in cenaze namazını kıldıran zat, cenazeye katılanların sayısını belirlemek amacıyla yaklaşık yirmi kişilik bir ekip görevlendirmiştir. Bu heyetin tahminî verilerine göre cenaze merasimine 1.080.000 kişi iştirak etmiştir. Ebu Abdurrahman es-Sülemi (ö. 412/1021) tarafından nakledilen rivayette, Ebu'l-Hasan'ın mahşerî kalabalığı müşahade edince, İmam Ahmed'in sağlığında muhaliflerine hitaben söylediği; “Bizimle sizin aranızdaki gerçek fark, cenaze günü tezahür edecektir.” sözünü hatırlatması oldukça mânidardır. Bu ifadeler, onun halk nezdindeki itibarını simgeleyen edebî bir hakikat niteliğindedir. Ahmed b. Hanbel'in vefat tarihi hususunda ilmî çevrelerdeki sarsılmaz kanaat, onun 855 (H. 241) yılında dâr-ı bekâya irtihal ettiği yönündedir.⁶⁴

2.1.7. Eserleri

Çalışmamızın bu safhasında, İmam Ahmed b. Hanbel tarafından bizzat kaleme alınan veya talebeleri vasıtasıyla kendisine nispet edilerek tedvin edilen ilmî eserlere değinmek istiyoruz. Bilindiği üzere Ahmed b. Hanbel, fikhî mütalaaların ve şahsî içtihatların yazıya dökülmesine karşı mesafeli bir tutum sergilemiş ancak onun bu harika vakârı, hadis ve akâid sahasındaki muazzam birikiminin gelecek nesillere aktarılmasına mani olmamıştır. Müellifin gerek bizzat tasnif ettiği gerekse mezhep kimliğinin oluşumunda merkezî rol

⁶²M. Yaşar Kandemir, “el-Müsned”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/104.

⁶³el-Mizzî, “Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl”, 1/466.

⁶⁴el-Mizzî, “Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl”, 1/468.

oynayan eserlerini, ihtiva ettikleri konular ve ilmî değerleri bakımından şu başlıklar altında incelemek mümkündür;

1- el-Müsned: Ahmed b. Hanbel'in en önemli eseri kabul edilen el-Müsned, sahâbe kavilleriyle birlikte yaklaşık 27.000–30.000 hadisi, sahâbî isimlerine göre tertip eden bir hadis külliyyatıdır. Müellifin temel gayesi, Resûlullah'ın sünnetine dair rivayetleri mümkün olan en geniş çerçevede bir araya getirmektir. Eser, Ahmed b. Hanbel'in sağlığında nihâî formuna kavuşmamış, oğlu Abdullah b. Ahmed ve talebesi Ebû Bekir el-Katî'î (ö. 368/979) tarafından yapılan ilavelerle tedvin edilerek günümüze ulaşmıştır. Muhtevasında sahih rivayetlerin yanı sıra fikhî istidlalde kıyasa tercih edilen zayıf hadislerin de yer alması, eseri hadis kaynaklarının en temel kaynaklarından biri hâline getirmiştir.⁶⁵

2-Kitâbu's-Sünne (İ tikâdü Ehli's-sünne): İmam Ahmed'in Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Havâric, Halku'l-Kur'ân, kader, deccâl, melekler, ru'yetullah, kürsi ve âhiret gibi temel itikâdî meselelere dair görüşlerinin oğlu Abdullah b. Ahmed tarafından tedvin edilmesiyle meydana getirilmiş mühim bir eserdir. Eserin neşir tarihçesine bakıldığında ilk defa Mekke'de 1349 (1930) yılında, ardından Kahire'de (t.s.) basılmıştır. Modern dönemdeki en kapsamlı neşri ise 1405 (1985) senesinde Ebu Hacir Muhammed Said Besyunî tahkikiyle Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir.⁶⁶

3- Kitâbü'z-Zühd: Bu eser, İmam Ahmed b. Hanbel'in zühd ve ahlâka dair yaklaşımlarını içermekte olup oğlu Abdullah b. Ahmed'in rivayetlerinden müteşekkildir. İki ana bölümden meydana gelen eserin ilk kısmında Hazret-i Muhammed ile Âdem, Nûh, İbrâhim, Yûsuf, Eyyûb, Yûnus, Mûsâ, Dâvûd, Süleyman, Lokman ve İsâ peygamberlerin zühd hayatına dair rivayetler serdedilmektedir. İkinci bölümde ise başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere, on dokuz sahâbî ve on altı tâbiîn büyüğünün zühd anlayışları ve bu husustaki hikmetli sözleri yer almaktadır. Eser, 1993 yılında Mehmet Emin İhsanoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır.⁶⁷

4- Kitâbü'l-Verâ :Bu eser, İmam Ahmed b. Hanbel'in en mümtaz öğrencilerinden biri olan Ebû Bekir el-Mervezî (ö. 275/888) tarafından, hocasına yönelttiği muhtelif fetvâlar ve takvâ merkezli yüz hadisenin derlenmesiyle teşekkül etmiştir. İlgili metin, Ahmed b.

⁶⁵Kandemir, "el-Müsned", 32/104-105.

⁶⁶Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78.

⁶⁷Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78.

Hanbel'in takvâ ve zühd anlayışını, günlük hayatın fikhî problemleriyle harmanlayarak sunan en mühim ilmî kaynaklardan biri kabul edilmektedir.⁶⁸

5- Kitâbü'l- ilel ve Ma rifeti'r-Ricâl: Bu eser, İmam Ahmed b. Hanbel'in râvilerin ve rivayetlerin tenkidi hususunda talebelerinin suallerine verdiği cevaplardan teşekkül etmektedir. Eseri oğlu Abdullah b. Ahmed rivayet ederek bazı ilâveler yapmış; ondan da Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf (ö. 359/970) rivayet etmiştir. Soru-cevap formundaki bu mühim çalışmada; hadislerdeki gizli kusurlar (illetler), hadis ricâli ve tarihi hakkında kıymetli bilgiler serdedilmiştir. Eser, Buhârî (ö. 256/870)'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'i ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938)'in *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*'i gibi temel kaynaklara mesnet teşkil etmiş; Ukaylî (ö. 322/934), İbnü'l-Münâdî (ö. 336/947), Beyhakî, İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi büyük muhaddisler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Eserin günümüze ulaşan yegâne nüshası, 343 (954) tarihinde Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf'a arz edilen ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde mahfuz bulunan yazmadır. Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu bu nüshayı tahkik ederek iki cilt hâlinde yayımlamışlardır; birinci ciltte 2789, ikinci ciltte ise 2574 paragraf yer almaktadır. Eser daha sonra Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs ve Muhammed Hüsâm Beyzûn tarafından da neşredilmiştir. İmam Ahmed b. Hanbel'in ilel (gizli kusurlar) konusundaki otorite kabul edilen görüşlerini diğer talebeleri de derlemiş; bu muhtelif rivayetleri ise Subhî Bedrî es-Sâmerrâî bir araya getirerek ilim dünyasına kazandırmıştır.⁶⁹

6- Kitâbü Fezâili's-Sahâbe: Abdullah b. Ahmed'in, ashâb-ı kirâmın faziletlerine dair babasından işittiği hadisleri rivayet etmesiyle teşekkül eden bu mühim eserin; Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yenicami, nr. 878) mahfuz bulunan yegâne nüshası, Vasiyyullâh b. Muhammed Abbâs tarafından Cidde'de neşredilmiştir (1403/1983). Zehebî (ö. 748/1348), hem Abdullah b. Ahmed'in hem de Ebû Bekir el-Katî'î'nin metne kıymetli ilâvelerde bulunduklarını kaydetmektedir.⁷⁰

7- el-Mesâil: İmam Ahmed'in hem öğrencileri hem de muhtelif şahıslar vasıtasıyla

⁶⁸Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78.

⁶⁹Ali Osman Koçkuzu, "Kitâbü'l-İlel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/109.

⁷⁰Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78; Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. ez-Zehebî, "Siyer-u A'âlâmi'n-Nübelâ", ed. Şuayb el-Arnâvût, Ali Ebû Zeyd (Beyrut, Lübnan: Müessesetu'r-Risâle, 1990), 11/177-358.

kendisine tevcih edilen ahlâk ve fıkıh merkezli suallere verdiği cevapları muhteva eden eserler bütünüdür. Bu külliyyat, doğrudan Ahmed b. Hanbel tarafından kaleme alınmamış; Ebû Dâvûd (ö. 275/889), el-Esrem (ö. 273/887) ve Harb b. İsmâil el-Kirmânî (ö. 280/893) gibi seçkin talebeleri tarafından onun şifahî cevaplarının tedvin edilmesi neticesinde el-Mesâil adıyla literatüre kazandırılmıştır. Mezhebin fıkıh sistematiği, bu harika soru-cevap geleneği üzerine inşa edilmiştir.⁷¹

8- Kitâbü's-Salât (Risâletü's-Salât): Namazın fikhî hükümlerini, rükünlerini ve manevî adâbını ihtiva eden bir eserdir. Her ne kadar yaygın olarak İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilse de Zehebî, İmam'ın bu isimde müstakil bir telifinin bulunmadığını ve eserin ona aidiyetinin sıhhatli olmadığını kaydetmektedir. Buna mukabil, Hanbelî gelenek içerisinde namazın ehemmiyetini vurgulayan bu metin, ilmî çevrelerde ahlâkî ve fikhî rehber olarak kabul görmeye devam etmiştir.⁷²

9- Kitâbü'l-Eşribe: İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen mühim eserlerden biridir. İbn Ebî Hâtim tarafından bizzat atıfta bulunulan bu çalışma; müskirât hususunda Hz. Peygamber'in hadislerini, ashâb ve tâbiîn hazretlerinin bu mevzudaki hikmetli sözlerini ihtiva etmektedir. Eser, İmam'ın takvâ merkezli fıkıh anlayışının harika bir numunesi olarak, daha sonra Subhî es-Sâmerrâî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.⁷³

10- er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye: İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ve Selef akîdesiyle bağdaşmayan bid'atçı görüşleri tenkit eden bu risâle, sahasında telif edilen ilk ilmî örneklerden biri kabul edilmektedir. Erken dönem İslâm düşüncesindeki itikâdî tartışmaları aslına uygun şekilde aktarması bakımından büyük ehemmiyet arz eden eser, zındıklara ve Cehmiyye'ye yönelik iki ana bölümden teşekkül etmektedir. Metin, Kur'ân'ın müteşâbih âyetleri üzerinden serdedilen itirazlara yönelik mukni cevaplar ile Cehmiyye'nin sıfatlar, Halku'l-Kur'ân ve rü'yettullah gibi temel meselelerdeki iddialarına dair reddiyeler ihtiva etmektedir.⁷⁴

11- el-Akîde: İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ve itikâdî meseleleri muhteva eden bir risâledir. Eser, müellifin farklı talebeleri tarafından muhtelif tariklerle

⁷¹Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78.

⁷²ez-Zehebî, "Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ", 1990, 11/330.

⁷³Hatîb el-Bağdâdî, "Târîhu Bağdâd", 412; Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/78.

⁷⁴Bekir Topaloğlu, "er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/514-515.

rivayet edilmiştir. Söz konusu metin, İbn Ebû Ya‘lâ tarafından telif edilen *Tabakâtü'l-Hanâbile* adlı eserde zikredilmekte olup Hanbelî mezhebinin erken dönem inanç esaslarının tesbitinde temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir.⁷⁵

12- Fezâilü Emrîrî'l-Mü'minîn Alî b. Ebî Tâlib: İmam Ahmed b. Hanbel'in, Hz. Ali'nin menkıbelerine dair rivayetleri ihtiva eden bir eseridir. Hadis literatüründe “Fezâilü's-Sahâbe” türü içerisinde değerlendirilen bu metin, müellifin el-Müsned'inde yer alan ilgili rivayetlerle muhteva bakımından paralellik arz etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde İmam Ahmed'in tercüme-i hâlini aktarırken bu rivayet silsilesine de yer vermiş; böylece söz konusu verilerin sonraki ilmî kaynaklara intikalini sağlamıştır.⁷⁶

13- Kitâbü'l-Vukûf ve'l-Vesâyâ: İmam Ahmed b. Hanbel'in vakıf ve vasiyet hukukuna dair fikhî görüşlerini ihtiva eden bu eser, Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) tarafından tedvin edilmiştir. Hanbelî fikhının bu konudaki temel referanslarından biri kabul edilen çalışmanın muhtelif nüshaları, günümüzde Mekke ve Kahire'deki yazma eser kütüphanelerinde mahfuz bulunmaktadır.⁷⁷

14- Kitâbü't-Teraccül: Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ve saç-sakal bakımı ile genel kılık-kıyafet adâbını ihtiva eden bir eserdir. Mekke'de (Mektebetü'l-Harami's-Şerîf) bir yazma nüshası bulunan bu çalışma; kişisel bakım ve temizlik meselelerini İslâm hukuku ve nebevî sünnet perspektifinden tahlil etmektedir. Eser, Hanbelî fikhının gündelik hayatın adâbına dair sunduğu teknik yaklaşımları yansıtmaları bakımından mühimdir.⁷⁸

15 Mesâilü'l-İmâm Ahmed: Abdullah b. Ahmed'in, babasından işittiği fıkıh meselelerini bir araya getirdiği temel eseridir. Müellif bu çalışmada, babasına tevcih ettiği suallerin cevaplarını ve ondan nakledilen fikhî beyanları aslına sadık kalarak tedvin etmiştir. Hanbelî mezhebinin fıkıh sistematüğünde merkezî bir konuma sahip olan bu eser, 1981 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Söz konusu çalışma, Ahmed b. Hanbel'in fıkıh anlayışının birinci el kaynaklardan günümüze intikalini sağlaması bakımından büyük bir ilmî ehemmiyet arz etmektedir.⁷⁹

⁷⁵İbn Ebû Ya lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, ed. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1952), c. 2/293-308.

⁷⁶Hatîb el-Bağdâdî, “*Târîhu Bağdâd*”, c. 4/411-466.

⁷⁷Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/78.

⁷⁸Kandemir, “Ahmed b. Hanbel”, 2/79.

⁷⁹Ebû Hâris âmir Hasen Sabrî, *Zevâidu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Fi'l-Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Besâir el-İslâmiyye, 1990), 68.

16- Kitâbü'l-Cemel: İmam Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen ve günümüze intikal etmeyen eserlerinden biridir. Zehebî, Siyer adlı eserinde bu çalışmanın ismini zikretmektedir.⁸⁰ Âmir Hasen Sabrî ise eserin muhtevasına dair; muhtemelen Cemel Vak'ası'na dair rivayetleri ihtiva ettiği yönünde bir mütalaada bulunmuştur.⁸¹ Ancak eserin mahiyeti ve içeriği kaynaklarda teferruatlı bir malumata rastlanmamış olup, çalışma günümüze sadece ismiyle ulaşan kayıp metinler arasında değerlendirilmektedir.

17- et-Tefsîr: Günümüze kadar bu çalışmanın günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Söz konusu Tefsirin, yazarın el-Müsned isimli eserinden birkaç misli daha büyük olduğu ve yüz yirmi bin hadis rivayet ettiği belirtilmektedir.⁸²

18- Kitâbü'l-Menâsik es-Sağîr: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde bu çalışmayı zikretmektedir. Müellif, ilgili eserinde Kitâbü'l-Menâsik es-Sağîr ile birlikte; Kitâbü'l-Menâsik el-Kebîr, et-Tefsîr, en-Nâsih ve'l-Mensûh, et-Târîh, Hadîsü Şu'be, el-Mukaddem ve'l-Muahhar fî Kitâbillâh ve Cevâbâtü'l-Kur'ân adlı eserleri de Abdullah b. Ahmed'in babasından semâ yoluyla tahsil ettiğini, İbnü'l-Münâdî'den gelen bir rivayetle nakletmektedir. Bu bibliyografik veriler, Ahmed b. Hanbel'e ait geniş bir literatürün hicrî 4. yüzyıl başlarına kadar rivayet zinciriyle ulaştığını göstermesi bakımından mühimdir.⁸³ Ne varki Bağdâdî'in eserinde bahsettiğin kitapların sadece isimlerine ulaşmış durumundayız.

19- Kitâbü'l-Îmân: Bu çalışma, Dımaşk'taki Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mahfuz bulunan ve Hz. Peygamber'den rivayet olunan üç hadisi muhteva eden bir varak ile Tahran'daki Mektebetü Külliyyeti'l-Hukûk'ta muhafaza edilen, akâid ve sünnete dair muhtelif fikir ve fetvâları içeren bir diğer varaktan teşekkül etmektedir. Eserde ayrıca; ölüm, âhiret günü ve tevhîd prensipleri üzerine kaleme alınmış manzum bir şiir de yer almaktadır. Söz konusu parçalar, Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen itikâdî birikimin farklı coğrafyalardaki yazma eser koleksiyonlarına intikalini göstermesi bakımından mühimdir.⁸⁴

Zikredilenlerin haricinde, Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen muhtelif eserler de mevcuttur. Yaşadığı dönemin ilmî atmosferi ve sosyal koşulları muvacehesinde; Ahmed'in

⁸⁰Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. ez-Zehebî, "Siyeru A'îlâmi'n-Nübelâ", ed. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/c. 13/523.

⁸¹Âmir Hasen Sabrî, *Zevâidu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Fi'l-Müsned*, 68.

⁸²ez-Zehebî, "Siyer-u A'îlâmi'n-Nübelâ", 1990, 11/327-328.

⁸³Hatîb el-Bağdâdî, "Târîhu Bağdâd", c. 9/375.

⁸⁴Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/79.

müstakil kitap telifinden ziyade, dağınık haldeki rivayet malzemesini hıfzetme ve bir araya getirme faaliyetine öncelik verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim en hacimli eseri olan el-Müsned dahi bizzat kendisi tarafından nihaî formuna kavuşturulmamıştır. İmam Ahmed, İslâm coğrafyasını baştanbaşa dolaşarak geniş bir hadis külliyatı derlemiştir. Ancak el-Müsned'in rivayet ve tertibi, babasının hadislerini semâ yoluyla tahsil eden ve metne bazı ilâveler yapan oğlu Abdullah b. Ahmed tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸⁵

2.2. MİHNE OLAYI

Mihne, Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde Halku'l-Kur'ân inancının resmîleştirilmesiyle muhalif âlimlere baskı ve şiddet uygulanmasını ifade eden süreçtir. Resmî baskı Mütevekkil (ö. 247/861) devrinde sona ermiş olsa da etkileri cerh-ta'dîl alanına ve ulemâ arasındaki münasebetlerde bir süre daha hissedilmiştir.⁸⁶ Bu ortamın gerilimleri, İmam Buhârî ile hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî (ö. 258/872) arasında "lafzî bi'l-Kur'ân mahlûk" ifadesi etrafında görüş ayrılığına yol açmış, Buhârî, Nîsâbûr'u terk etmek zorunda kalmış ve bu ihtilaf rivayet ilişkilerine aksetmiştir.⁸⁷ Mihne döneminin cerh ve ta'dîl kriterlerini etkilediği ve Buhârî'nin bu süreçte mesnetsiz tenkitlere maruz kaldığı literatürde belirtilmektedir. Ayrıca tartışmanın tarihî arka planını ele alan müstakil çalışmalar, Buhârî-Zühîlî sürtüşmesini Mihne tartışmalarının uzantılarıyla irtibatlandırarak detaylandırmaktadır.⁸⁸

2.2.1. Mihne Kavramı

Mihne kelimesi, Arapçada "tahkîk etmek, denemek, tazyik ve imtihan etmek" mânalarına gelen *m-h-n* () kökünden türemiştir. İstilahî açıdan ise ferdin, siyasî otorite tarafından sorgulanarak benimsemediği görüşleri veya yapmadığı eylemleri baskı altında ikrar etmeye zorlanması sürecini ifade eder. Mihne kavramı geniş mânada, farklı toplumların maruz kaldığı kronik sıkıntıları ifade ettiği gibi, Hz. Muhammed'in tebliğ sürecinde karşılaştığı meşakkat ve tazyikleri tavsif etmek için de kullanılmaktadır.⁸⁹

Mihne, terim olarak; Abbasi halifesi Me'mun döneminde başlatılan, Mu 'tasım

⁸⁵Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75-80.

⁸⁶Mustafa Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî", *BÜİFD* 5/10 (2017), 95-96.

⁸⁷Hamdi Türkoğlu, "Zühîlî ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması", *Ekev Akademi Dergisi* 83 (2020), 409, 422-424.

⁸⁸Taş, "Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî", 101-104.

⁸⁹İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/401; Yücesoy, "Mihne", 30/26-28.

ve Vasık dönemlerinde de sürdürülen, bilhassa Halku'l-Kur'ân görüşünü benimsemeyen âlimlerin sorguya çekilerek idarî baskı ve tazyike maruz bırakıldığı tarihî süreci ifade eder. Söz konusu uygulama, Halife Mütevekkil'in hilâfetiyle birlikte nihayete ermiş ve yaklaşık on altı yıllık bir zaman dilimini kapsamıştır.⁹⁰

Mihne, sadece Me'mûn'la başlayıp Mütevekkil döneminde sonlanan yaklaşık on altı yıllık siyasî bir süreçten ibaret değildir. Esas itibarıyla, siyasî otoriteyi elinde bulunduranların bu gücü kullanarak muhalif gördükleri âlimlere baskı, tazyik ve şiddet uygulamalarını ifade eder.⁹¹ Bu bağlamda Mihne, resmî olarak Mütevekkil'in hilâfetiyle nihayete ermiş kabul edilse de, tartışmaların tesiri ulemâ arasındaki münasebetlerde devam etmiştir.⁹² Nitekim İmam Buhârî, hocası Muhammed b. Yahya ez-Zühli ile "Kur'an'ın lafzı mahlûktur" meselesi üzerinden ihtilafa düşmüş bu ihtilaf, onun Nîsâbûr'dan ayrılmasına ve rivayet münasebetlerinde tazyike maruz kalmasına yol açmıştır.⁹³

2.2.2. Mihne Hâdisesinin Teşekkülü

Hiz. Peygamber (SAV)'in sünnetinde ve Kur'ân ayetlerinde, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair sarîh bir nass bulunmamaktadır. Bu hususta Asr-ı Saâdet ve sonraki ilk nesillerde de bir ihtilaf yaşanmamış, Kur'ân yalnızca kelâmullah vasfıyla kabul edilmiştir. Halku'l Kur'ân meselesi, hicri II. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış, ilerleyen dönemde muhtelif çevrelerce benimsenmiş ve Abbâsî halifesi Me'mûn devrinde resmî ideolojiye dönüştürülerek bu görüşü reddeden âlimlere siyasî tazyik uygulanmıştır. Bu sebeple Halku'l-Kurân tartışması, itikadi bir mesele olmaktan ziyade merkezî otoritenin bir dayatmasına dönüşmüştür.⁹⁴

Hicrî II. yüzyılın başlarında Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân (ö. 128/746), Halku'l-Kur'ân meselesini ilk kez dile getiren isimler olmuştur.⁹⁵ Ca'd b. Dirhem, Ermenistan Valisi Muhammed b. Mervan'ın himayesinde bulunmuş; onun oğlunun ve II. Mervân'ın eğitimini üstlenmiştir.⁹⁶ Cehm b. Safvân ise Kûfe'de Ca'd b. Dirhem ile karşılaşmış, ondan

⁹⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), c. 3/120.

⁹¹ Yücesoy, "Mihne", 30/26.

⁹² Yücesoy, "Mihne", 30/27-28.

⁹³ Türkoğlu, "Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması", 409-411.

⁹⁴ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371-375; Emin, *Duha'l-İslâm*, 2010, c. 3/118.

⁹⁵ Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", 15/371.

⁹⁶ Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/543.

etkilenerek bu görüşleri Horasan bölgesinde yaymıştır.⁹⁷ Ca'd, Halife Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743)'in emri üzerine Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) tarafından idam edilmiş,⁹⁸ dönemin Mu'tezile kelâmcıları ise onun düşüncelerini benimseyerek fikrî bir süreklilik kazandırmayı başarmışlardır.⁹⁹ Ancak bu sahiplenme pratikte geniş bir karşılık bulmamış, daha ziyade nazarî düzeyde kalmıştır. Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvân'ın vefatından sonra devam eden Halku'l-Kur'ân tartışmaları, Hârûnürreşîd (ö. 193/809) dönemine kadar uzanan süreçte âlimlerin düşünce yapısı ile mezhebî kimlikleri üzerinde belirleyici bir tesir icra etmiştir.

Hristiyan ilâhiyatçılardan etkilenilmesi sonucunda Halku'l-Kur'ân kavramının ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.¹⁰⁰ Bazı Şîf, Mu'tezilî ve Sünnî alimler tarafından bu düşünce savunulmuştur. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde sarayda kâtiplik yapan Hristiyan ilâhiyatçılar, Hz. İsa'nın ulûhiyyetini kanıtlamak amacıyla Kur'ân'da Hz. İsa için kullanılan kelimetullah ifadesini esas alanlar, Kur'ân'ın mahlûk sayılamayacağını Müslümanlara karşı bir argüman olarak öne çıkarmışlardır. Allah kelâmının kadim olup olmadığı hususunda Müslümanlara yöneltilen sorular, Müslümanları bir ikileme sevk etmiştir. Bu soruya Müslümanların hayır cevabı vermeleri durumunda, Kur'ân'daki Allah kelâmının mahlûk olduğunu kabul etmiş addediliyorlardı. Şayet evet cevabı verirlerse, Hz. İsa'nın kadim olduğunu zımnen kabul etmiş sayılıyorlardı. Bundan ötürü Hristiyan polemiklerini reddetmek amacıyla Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân, hem ilâhî kelâmın mahlûk olduğunu hem de Hz. İsa'nın bir mahlûk olduğunu müdafaa etmişlerdir.¹⁰¹

Halku'l-Kur'ân fikrinin temellendirilmesinde Allah'ın sıfatları çerçevesinde yürütülen tartışmalar belirleyici bir âmil olmuştur. Bu yaklaşıma göre Halku'l-Kur'ân meselesi, haricî unsurlardan ziyade, kelami münazaraların tabîî bir neticesi olarak tezahür etmiştir. Bilhassa kelâm sıfatı bağlamında Zât-ı Bârî'nin sıfatları üzerinden yapılan müzakereler, Kur'ân'ın

⁹⁷ Ayşe Turhan, "Mu'tezilî Sıfat Telakkîsinin İnşâında Cehm b Safvan'ın Belirleyiciliği" (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Şubat 2018), 93; Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/233-234.

⁹⁸ Öz, "Ca'd b. Dirhem", 6/543.

⁹⁹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 189.

¹⁰⁰ Harun Ögmüş, "Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi", *Ekev Akademi Dergisi* 7/15 (ts.), 23-24.

¹⁰¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, "Resâilü'l-Câhız", ed. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1964), 3/347-349.

mahlûklugu hususunda köklü ihtilaflara zemin hazırlamıştır. Mu‘tezile, Tevhîd akidesini merkeze alarak Allah’ın sıfatlarının ezeliğini reddetmiş, bu doğrultuda kelâm sıfatının ezeli değil, hâdis olması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla söz konusu ekol, bu mantıksal silsile neticesinde Kur’ân’ın mahlûk olduğu tezini ileri sürmüştür.¹⁰²

Emevî Devleti’nin son dönemlerinde ilk kez gündeme gelen Halku’l-Kur’ân düşüncesi, bu devirde yaygın ve etkin bir akım mahiyetinde değildi. Kur’ân’ın yaratılmış olduğu görüşünü ileri sürenler, umumiyetle siyasî otoriteye muhalif gruplardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla söz konusu fikir, o dönemde mahdut çevrelerde kalmış ve dar bir zümre tarafından temsil edilmiştir. Ancak uygun siyasî zemin teşekkül ettiğinde daha geniş bir kabul görmeye başlamıştır. Abbâsîler’in ilk döneminde de Emevîler devrinde olduğu gibi Halku’l-Kur’ân düşüncesi merkezî otorite tarafından aktif bir surette müdafaa edilmemiştir. Bu fikrin bir devlet politikası hâline gelmesi ancak Halife Me’mûn döneminde vuku bulmuştur.¹⁰³

2.2.3. Mihne Sürecinin Arka Planındaki Faktörler

Tarihi olaylar vuku bulmadan evvel, bu hadiselerin yaşanmasına sebebiyet veren muhtelif etkenler mevcuttur. Bu bağlamda, tarihsel süreçte gerçekleşen vakaların neticeleri, bir sonraki hadisenin zemin bulmasına doğrudan tesir etmektedir. Bu husus, bir nedensellik silsilesi dâhilinde devam etmekte olup Mihne Hâdisesi’nde de kendisini göstermektedir.¹⁰⁴ Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında Mihne Olayı’nın arka planında yatan târîhî, fikrî ve siyasî etkenler alt başlıklar hâlinde tetkik edilmiştir. Zira yaşanan târîhî vakaların temelindeki faktörlerin tespiti, olayların gerçek mahiyetinin ve nedenlerinin idrak edilmesine imkân tanımaktadır.

2.2.3.1. Tarihî Arka Planı

İki mühim unsuru bünyesinde barındıran Halku’l-Kur’ân fikrinin temelleri, Emevî Devleti’nin sonlarına doğru atılmıştır.¹⁰⁵ Bu etkenlerden ilki, Mu‘tezile’nin itikâdî prensiplerini benimseyen ilmî çevrelerdir. İkincisi ise Abbâsî Hilâfeti’nin siyasî açıdan en nüfuzlu

¹⁰²Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, “Mecmû’atü’r-Resâ’il ve’l-Mesâil”, ed. Muhammed Reşid Rıza (Kahire: Licenneti’t-Terâsî el-Arabî, ts.), 3/163.

¹⁰³Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, 15/371-375.

¹⁰⁴Taş, “Mihne Olayı, Cerh-Ta’dîl ve Buhârî”, 96-97.

¹⁰⁵Râgıb el-İsfahânî, *el-İ‘ti âdât*, ed. Şemrân el-İclî (Beyrut, 1988), 170-174.

olduğu dönemde Halife Me'mûn ile başlayıp, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devam eden, nihayet Mütevekkil devrinde sona eren devlet politikasıdır. Târîhî arka planda yaşanan bu gelişmeler, söz konusu iki etkenin belirginleşmesine ve Halku'l-Kur'ân tartışmalarının İslâm düşünce tarihindeki konumu merkezî bir tartışma konusu hâline gelmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰⁶ İlk etkenin teşekkülünde; kader anlayışı etrafında gelişen münazaralar, Emevîler devrinde muhtelif fikrî akımların neşet etmesi, Arap olmayan unsurların (Mevâlî) içtimaî hayattan tecrit edilmesi ve kendilerine yönelik idarî kısıtlamalar uygulanması belirleyici olmuştur.¹⁰⁷ Mevâlî kökenli olup Mu'tezilî düşünceyi benimseyen zümreler de bu grubun dâhilindedir. Emevîler döneminde tatbik edilen Arap asabiyeti, Arapçanın diğer dillere üstün tutulması ve Mevâlî'nin devlet mekanizmasından uzaklaştırılarak dışlanması gibi hususlar, Mu'tezile düşüncesine sahip kitlelerin muhalif bir tavır takınmasına sebebiyet vermiştir. Bu sosyopolitik muhalefetin itikâdî düzlemdeki en belirgin yansımalarından biri ise Halku'l-Kur'ân fikrinin desteklenmesidir.

Diğer mühim etkenin arka planı tetkik edildiğinde, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un bizzat sahip olduğu ilmî ve felsefî birikimi neticesinde Halku'l-Kur'ân fikrine temayül göstermesi öne çıkmaktadır.¹⁰⁸ Abbâsî Devleti'nin siyasî istikrarını ve merkezî otoritenin nüfuzunu tahkim etme gayesiyle Me'mûn tarafından ihdas edilen Mihne politikası, bu bağlamda meselenin kurumsal bir hüviyet kazanmasında çok daha belirleyici bir safha olmuştur.¹⁰⁹

Abbâsî Devleti'nin târîhî süreçteki bekası ve siyasî istikrarı mülâhaza edilerek muhtelif stratejik adımlar atılmıştır. Dönemin halifeleri, konjonktüre bağlı olarak kimi zaman Mu'tezile düşüncesini benimseyen ilmî çevreleri himaye etmiş, kimi zaman ise bu ekol ile aralarına mesafe koymaktan imtina etmemişlerdir. Burada bilhassa vurgulanması gereken husus Halife Me'mûn istisna edilirse, erken dönem Abbâsî halifelerinin umumiyetle Sünnî düşünceyi esas alan dinî bir politika takip ederek bu inancın hâmililiğini üstlenmiş olmalarıdır. Dolayısıyla bu halifeler, meşruiyet zeminlerini tahkim etmek amacıyla Sünnî

¹⁰⁶Serdar Demiral, "Erken Dönemde Zihinsel Dönüşüm Bağlamında Halku'l Kur'an Meselesi", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, (2020), 119-121; Yücesoy, "Mihne", 30/26-28.

¹⁰⁷Mehmet Nadir Özdemir, "Emevîler Döneminde Mevâlî", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 189-194.

¹⁰⁸Nâhîde Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/104.

¹⁰⁹Yücesoy, "Mihne", 30/26.

ulemâyı destekleyen bir idarî anlayış çerçevesinde hareket etmişlerdir.¹¹⁰

Abbâsîler'in siyasî ve kültürel gelişiminde mühim bir dönüm noktası, Hârûnürreşîd'in tahta çıkışıyla başlamıştır. Bu dönem, devletin hem idarî yapısında hem de ilmî-kültürel hayatında yeni bir safhayı temsil etmiştir.¹¹¹ Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşüne itibar etmemiş ve bu düşünceye karşı mesafeli bir tutum sergilemiştir.¹¹² Her ne kadar muhtelif dönemlerde Mu'tezile'nin fikirleri devlet çevrelerinde taraftar bulmuş olsa da Hârûnürreşîd zamanında Halku'l-Kur'ân görüşü resmî bir politika hâline gelmemiştir.¹¹³ Abbâsîler'de Mu'tezile'nin güç kazanması ve bu görüşün bir devlet doktrini olarak benimsenmesi, ancak oğlu Me'mûn'un hilâfeti döneminde vuku bulmuştur.¹¹⁴

2.2.3.2. Fikrî Arka Planı

Halku'l-Kur'ân düşüncesinin Abbâsîler döneminde devlet politikası hâline dönüşmesindeki fikri zemin büyük ehemmiyet arz eder. Bu görüşün Me'mûn tarafından resmî ideoloji olarak benimsenmesinde birçok entelektüel ve siyasî etken rol oynamıştır. Bilhassa Me'mûn'un tercüme faaliyetlerine atfettiği ehemmiyet, tahsil süreci, ilmî münazaralara iştirak etmek maksadıyla teşkil ettiği ilim meclisleri ve İslâm'ı muhtelif itikâdî tazyiklerden koruma gayreti bu sürecin temel dinamiklerini oluşturmuştur. Halife, bu süreçte Mu'tezile'yi temsil eden şahsiyetlerle sürekli temas hâlinde bulunarak söz konusu düşünceyi tedricen benimsemiştir.¹¹⁵

Mevâlî'yi teşkil eden zümreler, Emevîler devrinde maruz kaldıkları dışlayıcı muamelelerden ötürü bu yönetime karşı muhalif bir tavır takınmışlardır.¹¹⁶ Bu sosyopolitik zeminde Mu'tezile, kendi fikrî temellerini inşa etmeye başlamıştır. Mu'tezile'nin tevhîd anlayışı doğrultusunda Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşü benimsenmiştir. Dönemin şartları muvacehesinde bu görüş, merkezî otoriteye karşı bir muhalefeti temsil etmektedir.

¹¹⁰Nahide Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016), 13.

¹¹¹Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/258-261.

¹¹²Bozkurt, "Hârûnürreşîd", 16/258.

¹¹³Recep Ardoğan, "Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye-Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2008), 127-129.

¹¹⁴et-Taberî, "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk", 1967, c. 8/19-21.

¹¹⁵Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", 14.

¹¹⁶İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/425.

Abbâsîlerin ilk asrına gelindiğinde ise söz konusu düşünce, tedricen devlet politikasına dönüşmüştür. Bu süreçte Halku'l-Kur'ân fikrini müdafaa eden çevreler, hem gizli hem de alenî surette bu görüşün neşredilmesi için gayret göstermiştir. Nitekim Emevîlerin son dönemi ile Abbâsîlerin ilk yıllarında bu fikre karşı muhtelif ilmî ve siyasî mücadeleler yaşanmış ancak Me'mûn döneminde devletin doğrudan himaye etmesiyle Halku'l-Kur'ân görüşü kurumsal bir destek bulmuş ve resmî ideolojiye dönüştürülmüştür.¹¹⁷

Kendisinden önceki birçok halifenin bu düşünceyle karşılaşmasına karşın, Halku'l-Kur'ân fikrinin Halife Me'mûn'un devlet politikası hâline gelmesinde onun genç yaşlardan itibaren ilim tahsiline attığı ehemmiyet, dinî ilimlerin yanı sıra kimya, felsefe ve mantık gibi alanlarda eğitim görmesi belirleyici bir âmil teşkil etmiştir. Bu entelektüel yönü, muhtelif düşünce çevreleriyle temas kurmasını kolaylaştırmış bilhassa Mu'tezile'ye mensup âlimlerle tesis ettiği yakın münasebet, Halku'l-Kur'ân düşüncesini benimsemesinde ve nihayetinde kurumsal bir devlet politikası hâline getirmesinde merkezî bir rol oynamıştır.¹¹⁸

Me'mûn'un babası Hârûnürreşîd döneminde sarayın bitişiğinde bir kütüphane olarak tesis edilen Beytü'l-Hikme,¹¹⁹ Abbâsîler devrinde, bilhassa Me'mûn zamanında târîhî, kültürel ve ilmî araştırmalarda kurumsal tekâmülünün zirvesine erişmiştir.¹²⁰ Halife Me'mûn'un ilme olan iştiağı, onu tercüme faaliyetlerini sistematik bir surette desteklemeye sevk etmiştir. Me'mûn, muhtelif sahalardaki pek çok eserin Arapçaya nakledilmesine, hususiyetle de felsefî kaynakların tercüme edilmesine büyük ehemmiyet atfetmiştir.¹²¹ Bu çeviri faaliyetleri neticesinde İslâm düşünce dünyasına kazandırılan eserler, Mu'tezile âlimlerinin nazarî yaklaşımları ve akılcı metodolojileri çerçevesinde yeniden yorumlanmıştır.¹²²

Me'mûn, üstlenmiş olduğu hilâfet makamının getirdiği mesuliyetlerin idrakinde olan bir hükümdardır. Onun bu sorumluluklarının temelinde, İslâm dininin itikâdî saflığını

¹¹⁷Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", 14-15.

¹¹⁸ez-Zehebî, "Siyeru A'îlâmi'n-Nübelâ", 10/273.

¹¹⁹Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), 177-178.

¹²⁰Gazi Erdem, "İslâm Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar Derneği* 16/42 (2013), 63.

¹²¹ez-Zehebî, "Siyeru A'îlâmi'n-Nübelâ", 10/273.

¹²²Nazlı Eker, "Tercüme Faaliyetleri ve Mu'tezilî Oluşuma Etkisi – Felsefî Düşüncenin İslâm Kelamına Dahil Olması Bağlamında Bir Değerlendirme", *Batman Akademi Dergisi* 5/2 (2021), 382.

muhafaza etmek ve bu doğrultuda toplumu yönlendirmek yer almaktaydı.¹²³ Bu devirde Hermetik ve gnostik menşeli bilgi telakkileri, bilhassa Maniheizm başta olmak üzere muhtelif düalist çevreler, galî Şiîler ile Ehl-i Hadîs gibi farklı eğilimler, halkla devletin din düşüncesini tazyik eden unsurlar meyanında görülmektedir. Me'mûn, söz konusu meydan okumalarla muhtelif metotlarla mücadele etmiş, hilâfeti müddetince toplumsal düzeni sarsabilecek bu etkenlere karşı felsefî ve siyasî araçlar kullanmıştır. Bu araçların başında, ekseriyeti Mu'tezile düşüncesine mensup âlimlerden müteşekkil istişare meclisi ile çeviri faaliyetleri neticesinde elde edilen yeni tahlil ve düşünce sistemleri gelmekteydi.¹²⁴

Abbâsî idaresine karşı bu akımların muhalefet teşkil etmeleri ve halk nezdinde nüfuz kurma gayretleri, Me'mûn'un onlarla tazyik edici bir mücadeleye girişmesine sebebiyet vermiştir. Yönetime yönelik dinî açıdan muhalif bir tavır sergileyen bu anlayışlara karşı Me'mûn, yürüttüğü fikrî mukavemette Mu'tezile'nin aklî ve cedelî delillerinden istifade etmiştir. Bu metodolojik ortaklık, Me'mûn'un Mu'tezile ekolüne yakınlık duymasıyla neticelenmiştir. Söz konusu süreç, aynı zamanda Mu'tezile mensuplarının da hilâfet makamına karşı daha uzlaşmacı bir tavır takınmasına ve taraflar arasında yakınlaşmaya zemin hazırlamıştır.¹²⁵

Me'mûn'un Bağdât'a gelişinin hemen ardından, ilmî faaliyetleri tanzim etmek maksadıyla kelâmcı, fakih ve muhtelif sahalardan âlimlerin yer aldığı on kişilik bir danışma heyeti teşkil ettiği rivayet edilmektedir. Bu kurulda, daha sonra Halku'l-Kur'ân fikrini müdafaa eden bazı Mu'tezilî âlimler de yer almaktaydı.¹²⁶ Halife Me'mûn'un huzurunda gerçekleştirilen ilmî tartışmalar, çoğunlukla kelâmî konuların öne çıktığı münazaralardan oluşuyordu. Bu müzakereleri bizzat idare eden Me'mûn, elde edilen neticelerle kendi nazârî birikimini tahkim etmiş ve bu süreçte Mu'tezile'nin usûlünü tedricen daha fazla itibar etmiştir.¹²⁷ Nitekim meclis toplantılarında Mu'tezile âlimleri ön planda bulunmaktaydı. Me'mûn'un ilmî münazaralar tertip etmesindeki temel gaye, dinî ve fikrî ihtilafların halledilmesidir. Ayrıca âlimler arasındaki icmâî bozan hususların giderilmesi ve toplumun

¹²³Bozkurt, "Me'mûn", 29/103.

¹²⁴ez-Zehebî, "Siyeru A'elâmi'n-Nübelâ", 10/274; Bozkurt, "Mihne'nin Tarihî Arka Planı ve Analizi", 14-15.

¹²⁵Emin, *Duha'l-İslâm*, 2010, c. 3/120.

¹²⁶Ebû Fazıl Ahmed b. Tahir İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, ed. İzzetü'l-Attar el-Hüseynî (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2002), 36.

¹²⁷İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, 36.

resmî akîde ekseninde yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu tartışmaların odağında ise Halku'l-Kur'ân meselesi yer almaktaydı.¹²⁸

Zikredilen bu amiller, Mu'tezile ile dönemin Halifesi Me'mûn'u aynı paydada birleştirmiştir. Me'mûn, karşılaştığı meselelerin hallini Mu'tezile'nin nazarî sisteminde bulmuştur. Bu süreçte Arap muhalefetine karşı yürüttüğü siyasî tasfiye gayreti de tarafları müşterek harekete sevk etmiştir.¹²⁹ Halku'l-Kur'ân fikrinde bu iki faktörün mezcedildiği görülmektedir. Me'mûn ile ittifak kuran Mu'tezile'nin temel prensiplerinden biri tevhîd düşüncesidir. Bu düşünce, Halku'l-Kur'ân anlayışının meşruiyet kaynağını teşkil etmiştir. Bu fikrin neşredilmesinde rol oynayan âlimlerin mülâhazalarına burada temas etmek icap eder.¹³⁰ Mu'tezile kelâmında tevhîd ilkesi merkezî bir konumda bulunmuş, diğer esaslar bu mihver etrafında şekillenmiştir. Allah'ın mutlak birliği anlayışına dayanmak, ekolün temel özelliğidir. Bu prensibin ihmal edilmesi durumunda kadîm varlıkların birden fazla olması (taaddüd-i kudemâ) ve neticede ulûhiyetin zedelenmesi tehlikesi öngörülmüştür. Bu nazarî çerçevede Mu'tezile, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ileri sürmüştür. Onlara göre Kur'ân'ın yaratılmışlığı kabul edilmezse, Allah'ın zâtı dışında başka bir kadîm varlık kabul edilmiş olacağından tevhîd ilkesine hâlele gelecektir. Bu sebeple Mu'tezile, Halku'l-Kur'ân fikrini bir zorunluluk olarak müdafaa etmiştir. Bu bağlamda Allah'ın kelâm ve irâde sıfatları kadîm değil, hâdistir. Kur'ân da bu kelâm sıfatının bir tezahürü olarak sonradan yaratılmıştır.¹³¹ Mu'tezile, bu düşünceleri topluma yaymayı dinî bir vecibe olarak telakki etmiş, Mihne tartışmaları ise bu anlayışın siyasî pratiğe tahvil edilmiş hâli olarak kabul edilmiştir.¹³²

2.2.3.3. Siyasî Arka Planı

Halku'l-Kur'ân hâdisesi sadece fikrî ve târîhî vechelerden ele alınmamalıdır. Me'mûn tarafından ittihaz edilen siyasî mahiyetli kararlar da bu konuyla doğrudan irtibatlıdır. Bu çerçevede Me'mûn'un, kardeşi Emîn (ö. 198/813) ile girdiği hilâfet mücadelesini kazanmasının ardından Bağdât'tan bir müddet uzak kalması, muhtelif tartışma zeminlerinin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ehl-i Hadîs, bu otorite boşluğuna kayıtsız kalmayarak

¹²⁸Emin, *Duha'l-İslâm*, 2010, c. 3/122.

¹²⁹Taberi Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk.*, 8/633-635.

¹³⁰İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdad*, 36.

¹³¹Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 89-90.

¹³²Muharrem Akoğlu, *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi* (Kayseri: Erciyer Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 29.

Bağdât'ta fiilî bir nüfuz elde etmiştir. Öte yandan Me'mûn'un, Ali er-Rıza (ö. 203/818)'yı veliaht tayin etmesi ve devletin resmî şiarını yeşil renk değiştirmesi gibi Şîî temayüllü kararları, Ehl-i Hadîs âlimlerinin şiddetli tepkisini çekmiştir. Bu gelişmeler neticesinde Ehl-i Hadîs'in toplumsal gücünü fark eden Me'mûn, Rum seferi esnasında merkezî otoriteyi tahkim etmek ve dinî alanı denetim altına almak amacıyla Mihne sürecini resmen başlatmıştır.¹³³

Me'mûn, kardeşi Emîn'e karşı üç yıl süren mücadelenin ardından onun maktul düşmesiyle Abbâsî tahtına geçmiştir. Bu süreçte Bağdât, mancınıklarla kuşatılarak büyük ölçüde harap edilmiştir. Emîn'in bertaraf edilmesi ve Me'mûn'un Horasan'da bulunması, şehirde târîhî kargaşaların yayılmasına yol açmıştır.¹³⁴ Esasında bu mücadele, Araplar ile Mevâlî unsurlar arasında vuku bulmuştur. Arap olmayan zümrelerin bu mücadeleyi kazanması, Araplar nezdinde şüphe ve rahatsızlık uyandırmıştır. Mevâlî'den destek alan Me'mûn, devlet kademelerinde onlara vazife vermiştir. Bu dönemde İran asıllı veziri Fazl b. Sehl (ö. 202/818)'in devlet idaresinde belirleyici nüfuzu olmuştur. Bağdât yerine Horasan'ın merkezi olan Merv'de kalmayı tercih eden Me'mûn, ülkesinin batı eyaletlerinin idaresini kardeşine bırakmıştır.¹³⁵ Lakin bu karar, Abbâsî başkentinde tam bir kaos ortamı doğurmuştur. Halk, yaşanan gelişmelerden rahatsızlık duyarak şehrin asayişini temin etmek gayesiyle harekete geçmiştir. Bu süreçte tezahür eden ve gönüllüler olarak isimlendirilen grubu¹³⁶ Ehl-i Hadîs mensupları teşkil etmiş; bu durum, onların dönemin siyasî ve toplumsal şartlarındaki gücünü izhar etmesi bakımından ehemmiyet arz etmiştir. Me'mûn'un Horasan'da ikameti ve aldığı radikal kararların Bağdât'taki hadiselerden kopuk görünmesi ise vaziyeti daha da karmaşık hâle getirmiştir.

Me'mûn, Şîîlerin mühim imamlarından Ca'fer es-Sâdık'ın torunu, Mûsâ el-Kâzım'ın oğlu ve İmâmiyye'nin 8. imamı Ali er-Rızâ (ö. 203/818)'yı 817 yılında veliaht ilan etmiştir. Kendisine “er-Rızâ min Âl-i Muhammed” unvanı tevcih edilmiştir. Bu gelişmenin akabinde

¹³³Yücesoy, “Mihne”, 30/27-28.

¹³⁴Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, çev. Numan Konaklı (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 120.

¹³⁵Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), c. 4/177.

¹³⁶Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 120 (Mutatavvîa” (gönüllüler) olarak anılan bu gruplar, Bağdât'ta devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde asayiş sağlamak ve “emr-i bi'l-ma'ruf nehy-ani'l-münker” ilkesini uygulamak üzere Sehl b. Selâme el-Ensârî ve Hâlid el-Mervezî öncülüğünde ortaya çıkmış sivil birliklerdir.) 120.

Me'mûn, hem devletin resmî rengini hem de hilâfet tasavvurunu değiştirmiş, Abbâsîlerin sembolü siyah rengi terk ederek Alioğulları'na mahsus olan yeşil rengi benimsemiştir.¹³⁷ Hilâfetin Ali evladına intikal edeceğinden endişe eden bazı çevreler, Ali er-Rızâ'ya biat etmeyeceklerini ve yeşil rengi kabul etmediklerini ilan ederek, mukabilinde İbrâhim b. Mehdî (ö. 224/839)'ye biat etmişlerdir.¹³⁸ Böylece biri Merv'de (Me'mûn), diğeri Bağdât'ta (İbrâhim b. Mehdî) olmak üzere çift başlı bir hilâfet yapısı tezahür etmiş ve bu vaziyet ülke genelinde büyük bir târîhî kargaşaya sebebiyet vermiştir.¹³⁹

Ali er-Rızâ'nın Me'mûn'u Bağdât'ta yaşanan târîhî gelişmeler hususunda bilgilendirmesi üzerine Abbâsî siyasetinde muvazeneler değişmeye başlamıştır. Bağdât'ta İbrâhim b. Mehdî'nin 817 yılında halife ilan edilmesiyle birlikte Me'mûn, duruma müdahale etmek gayesiyle Bağdât'a intikal etme kararı almıştır. Aynı yılın ortalarında Merv'den yola çıkan Me'mûn'un seferi esnasında iki mühim hadise vuku bulmuştur. Bunlardan ilki, 818 yılında Ali er-Rızâ'nın Tûs'ta şâibeli bir surette vefat etmesi; ikincisi ise 817 yılında Me'mûn'un vezâret makamındaki en muktedir ismi olan Fazl b.'in suikasta kurban gitmesidir. Her iki hadise, Abbâsî siyasî târîhinde ciddî kırılmalara ve güç dengelerinin yeniden şekillenmesine sebebiyet vermiştir.¹⁴⁰

Me'mûn, 819 yılında Alioğulları'nın simgesi olan yeşil renkli elbiselerin çıkarılması ve Abbâsî hanedanının şiarı olan siyah elbiselerin yeniden ikâme edilmesi şartıyla Bağdât'a girmiştir.¹⁴¹ Halifenin dönüşüyle birlikte, Me'mûn'un İran asıllı vezirleri ve Horasan merkezli politikaları sebebiyle devletin Arapların hâkimiyetinden İranlı unsurların nüfuzuna geçeceği yönündeki endişeler zayıflamış bu durum, merkezî otoriteye karşı gelişen ihtilafların ve uyumsuzlukların da teskin edilmesine katkı sağlamıştır.¹⁴² Dâhilî birer tazyik unsuru olarak görülen siyasî ve toplumsal muhalefet gruplarının kontrol altına alınmasının ardından Me'mûn, haricî tehditlere yönelmiştir. 829 yılında Bâbek el-Hurremî (ö. 222/838) üzerine

¹³⁷ Nagihan Doğan, "Erken Abbâsî Hilafetinde Bir Velihtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", *Belleten Türk Tarih Kurumu* 78/283 (2014), 862.

¹³⁸ Doğan, "Erken Abbâsî Hilafetinde Bir Velihtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti", 856.

¹³⁹ Bozkurt, "Me'mûn", 29/102.

¹⁴⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 121.

¹⁴¹ Bozkurt, "Me'mûn", 29/102.

¹⁴² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 121.

bir ordu sevk etmiş, akabinde 830 yılında Bizans'a karşı bir sefer tertip etmiştir. Bu sefer öncesinde, Bağdât'ta vuku bulan isyanlar ve üstlendiği mesuliyetler sebebiyle halkı etrafında toplamaya gayret etmiş, toplumsal desteği tahkim etmeye ehemmiyet atfetmiştir. Me'mûn, Abbâsî Devleti'nin bekası açısından bazı bölgeleri potansiyel tehdit telakki etmiştir. Bu çerçevede 833 yılında Mısır ve Bilâdü's-Şâm üzerine seferler düzenlemiştir. Aynı dönemde karargâhından gönderdiği mektuplarla Mihne sürecini idare etmeye çalışmış,¹⁴³ Bağdât'ta fiilen bulunmamasına rağmen merkezî otoriteyi bu tahkikat süreci vasıtasıyla denetim altında tutmuştur. Böylece muhalif hareketlerin neşvünemâ bulmasını engellemeyi hedeflemiştir.¹⁴⁴

Me'mûn'un kardeşi Emîn ile girdiği saltanat mücadelesi, onun siyasi yönelimlerini derinden etkilemiştir. Me'mûn'un 813 yılında hilâfete geçmesinde Horasanlı mevâlî kökenli halkın desteği belirleyici olmuştur. Bu destek, hilâfetten sonra da devam etmiş, yönetimin mevâlî tarafından şekillendirileceği endişesine kapılan bazı Arap çevreleri, tepkilerini muhtelif isyan hareketleriyle ortaya koymuşlardır. Me'mûn, mevâlî desteğiyle bu isyanlara karşı mücadele etmiş, muhalefeti teşkil eden güçlü zümrelere karşı mevâlî ile olan siyasî bağlarını tahkim etmiştir. Bu sürecin en bariz tezahürlerinden biri, Me'mûn'un 830 yılında Rum seferindeyken Mihne uygulamasını ihdas etmesi ve bu mesele vasıtasıyla Bağdât'ı denetim altında tutmasıdır. Me'mûn'un bu tercihi, merkezî otoriteyi güçlendirme ve muhalefeti ideolojik düzlemde kontrol altına alma stratejisinin bir cüzü olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁵

2.2.4. Mihne Hâdisesinin Oluşumunda Etkin Rol Üstlenen Kişiler ve Faaliyetleri

2.2.4.1. Me'mûn

Ebû Ca'fer Abdullah el-Me'mûn, Abbâsî halifeleri Hârûnürreşîd, Muhammed el-Mehdî ve Ebû Ca'fer el-Mansûr'un nesebinden gelmektedir. Me'mûn, Hicrî 170 yılı Rebûlevvel ayının 15. günü (Milâdî 14 Eylül 786 Cuma) Bağdât yakınlarındaki Yâsiriye'de dünyaya gelmiştir. Mezkûr gece, Abbâsî halifesi Hâdî (ö. 170/786) vefat etmiş, yerine babası Hârûnürreşîd halife ilan edilmiştir. Kaynaklarda "Halifeler Gecesi" olarak bilinen bu vakitte,

¹⁴³Taberi Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk.*, 8/623; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 52.

¹⁴⁴Yücesoy, "Mihne", 30/26.

¹⁴⁵Taberi Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk.*, 8/632; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 49-53.

Me'mûn'un doğumu sırasında annesi Merâcîl vefat etmiştir; kaynaklarda onun Soğd asıllı bir câriye olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁶

Abbâsî hükümdarları arasında Halife Me'mûn, kendisinden önceki ve sonraki halifelerden tebarüz eden farklı bir şahsiyete sahipti. O, hem naklî hem de aklî ilimlere ehemmiyet veren bir devlet adamıydı. İslâm itikâdî mezhepleri içerisinde aklı ön plana çıkaran Mu'tezile ekolüne yakın durmasının, Me'mûn'un düşünce dünyasında aklî istidlâlî merkezî bir konuma yerleştirmesine sebebiyet verdiği mülâhaza edilmektedir. İster Mu'tezile fikriyatından etkilenmiş olsun ister şahsî mizacı gereği olsun Abbâsî Halifesi Me'mûn, akılcı metodolojiye ve ilmî faaliyetlere büyük ehemmiyet atfeden bir şahsiyetti.¹⁴⁷

Halife Me'mûn'un akılcı metodolojiye ve ilmî faaliyetlere atfettiği ehemmiyet, onun kelâmî tercihlerinde belirleyici bir âmil teşkil etmiştir. Bu entelektüel tutum, bilhassa Mu'tezile ekolü ile tesis ettiği yakın münasebet üzerinde tesirli olmuş, Me'mûn, aklı merkeze alan bu mezhebi devlet nezdinde himaye etmiştir. Me'mûn'un aklî istidlâlî öncelikli kılması, dinî ve siyasî meselelerde aklî delillere istinat etme eğilimi, Mu'tezile'nin kurumsal bir güç kazanmasına zemin teşkil etmiştir.¹⁴⁸

Me'mûn'un akla atfettiği ehemmiyet, onu seleflerinden tebarüz ettiren temel hususiyetlerden biri olmuştur. Bu yaklaşım, tercüme faaliyetlerine sağladığı sistematik destekle tezahür etmiştir. Me'mûn, ilgisini yalnızca müspet ilimlerle mahdud tutmamış; bilhassa felsefî eserlerin Arapçaya nakledilmesine büyük ehemmiyet atfetmiştir.¹⁴⁹ Bununla birlikte, sadece felsefî metinlerle iktifâ etmeyerek; kadîm dinî metinlerin (suhuf), Tevrat'ın ve diğer nebîlere ait metinlerin de Yunanca, İbranice ve Süryanice gibi dillerden Arapçaya tercüme edilmesini temin etmiştir. Me'mûn, bu tercüme faaliyetlerinde metne sadakat prensibini gözeterek, herhangi bir ilâve veya eksiltme yapılmaması yönünde sarîh emirler ittihaz etmiştir.¹⁵⁰ Me'mûn ile muasırı olan Bizans imparatoru arasında muhtelif diplomatik yazışmalar cereyan etmiştir. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995)'in aktardığına göre Me'mûn,

¹⁴⁶ Celaleddin es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, ed. Hamdi Demirtaş (Mekke-i Mükerrreme: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 225.

¹⁴⁷ Bozkurt, "Me'mûn", 29/103-104.

¹⁴⁸ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 6/468.

¹⁴⁹ Akoğlu, *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, 52.

¹⁵⁰ Talat Sakallı, "Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri (I)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (1989), 255.

imparatora bir mektup göndererek Bizans sınırları dâhilinde bulunan kadîm Yunan eserlerinden münasip görülenlerin Bağdât'a gönderilmesini talep etmiştir. Bu talep müsbet karşılanmış, gönderilen eserler arasında tıp, felsefe ve matematik sahalarına dair mühim metinler de yer almıştır. Me'mûn, bu eserlerin Arapçaya nakledilmesini temin ederek İslâm dünyasında ilmî birikimin tekâmülüne büyük katkı sunmuştur. Söz konusu faaliyetler, Me'mûn'un ilmî hâmîliğinin bariz bir tezahürü olmuş onun devrinde Beytü'l-Hikme müessesevî olarak tahkim edilmiş ve selefi dönemlere kıyasla daha intizamlı bir yapıya kavuşmuştur.¹⁵¹

Halife Me'mûn döneminde Beytü'l-Hikme, kültür ve ilim sahasındaki faaliyetlerin merkezi hâline gelmiş; bu müessese, İslâm düşünce târîhinin en parlak devirlerinden birine ev sahipliği yapmıştır. İcra edilen tercüme faaliyetleri sayesinde Yunanca, Süryanice ve Farsça olmak üzere çeşitli dillerdeki eserler Arapçaya kazandırılmış böylece Beytü'l-Hikme'nin ilmî ehemmiyeti artmıştır. Me'mûn'un teşvikiyle Beytü'l-Hikme çatısı altında toplanan âlimler, bu metinlerdeki metodolojileri İslâmî düşünceyle telif edilebilir bulmuş ve bu rasyonel yöntemleri kelâmî/felsefî istidlâl süreçlerinde benimsemişlerdir.¹⁵²

Me'mûn, ilme ve ilmî şahsiyetlere müstesna bir ehemmiyet atfetmiştir. Hilâfeti süresince Mihne süreci haricinde ittihaz ettiği kararlar ve yürüttüğü faaliyetler, onun entelektüel şahsiyetini sarîh bir surette ortaya koymuştur. Saray çevresinde tertip edilen ilmî toplantılar ve münazaralar, bu yönünü tahkim etmiştir. Me'mûn, ihtilaflı meseleleri tahlil etmek gayesiyle âlimler arasında münazara zeminleri teşkil etmiş, bu sayede hem dinî hususlarda toplumu aydınlatmayı hem de âlimler arasındaki görüş ayrılıklarını telif ederek doktriner bir vahdet sağlamayı hedeflemiştir. Söz konusu tartışmalar, onun entelektüel kimliğini beslediği gibi, aynı zamanda âlimler üzerindeki siyasî denetimini sürdürmesine de imkân tanımıştır. Zamanla bu fikrî birikim doğrultusunda Halku'l-Kur'ân düşüncesini sistemleştirmiş ve bu görüşü devletin politikası hâline getirerek Mihne uygulamasını

¹⁵¹Muhammed b. İshak b. Muhammed Verrâq el-Bâğdâdî İbn Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'ruf, 1997), 304; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, c. 4/193-194.

¹⁵²Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme", 63.

başlatmıştır.¹⁵³

2.2.4.2. Mu tasım

Abbâsî Halifesi Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh, 796 yılında Bağdât'ta dünyaya gelmiştir. Babası meşhur Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'dir. Mu'tasım, selefleri gibi yüksek bir entelektüel tahsil görmemiş olsa da ilerleyen yıllarda askerî ve idarî maharetiyle temayüz etmiştir.¹⁵⁴ Me'mûn, hilâfetinin son döneminde seferde bulunmasına rağmen, menşûr ve talimatlarıyla devlet işlerine yön vermeye devam etmiştir. Vefatından evvel kaleme aldığı vasiyetnâmesinde, kardeşi Mu'tasım'ı halef tayin etmiş; hem itikâdî esaslar hem de idâre anlayışı hususunda mufassal tavsiyelerde bulunmuştur. Mektubun mukaddimesinde, Allah'ın birliğine, O'nun şerîki ve nazîri bulunmadığına, mülkün yalnızca Allah'a ait olduğuna ve yaratıcı sıfatının sadece O'na mahsus olduğuna vurgu yapılmış bu çerçevede Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini sarîh bir surette müdafaa edilmiştir. Me'mûn, Kur'ân'ın bir "şey" olduğunu, Allah'ın ise hiçbir "şey"e benzemediğini ifade ederek bu düşünceyi nazarî olarak temellendirmiştir. Vasiyetin devamında Mu'tasım'a, mâzîden ibret alması, Halku'l-Kur'ân meselesinde kendi çizgisini idâme ettirmesi ve bilhassa Ahmed b. Ebû Duâd ile yakın mesai içinde olması yönünde telkinlerde bulunmuştur. Ayrıca, Kur'ân'ın kadîm olduğunu müdafa eden ve bu konudaki rijit tutumuyla bilinen Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857)'in idârî mekanizmadan uzak tutulmasını tavsiye etmiştir.¹⁵⁵

Me'mûn'un vasiyetnâmesindeki telkinleri muvacehesinde Mu'tasım-Billâh da Halku'l-Kur'ân fikrini devlet politikası olarak tevarüs ettirmiştir. Me'mûn'un vefatından kısa bir müddet evvel Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh, Halku'l-Kur'ân görüşüne muhalefet ettikleri gerekçesiyle sorgulanmak üzere Rakka'ya sevk edilmiş ancak buraya vardıklarında Me'mûn'un vefat haberi ulaşmıştır. Muhammed b. Nûh'un yolculuk sırasında vefat etmesinden dolayı İmam Ahmed münferiden Bağdât'a getirilmiş ve Mu'tasım döneminde Mihne uygulamaları şiddetini artırarak devam ettirilmiştir. Mu'tasım, selefinin bıraktığı noktadan bu resmî ideolojiyi sürdürerek Ahmed b. Hanbel'i ciddî bir tazyik altına almış İmam Ahmed'in bu süreçteki mukavemeti ise dönemin en mühim târîhî hadiselerinden

¹⁵³ et-Taberî, "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk", 1967, c. 8/647.

¹⁵⁴ Casım Avcı, "Mu'tasım Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/380.

¹⁵⁵ et-Taberî, "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk", 1967, c. 8/647-649.

biri hâline gelmiştir.¹⁵⁶

Ahmed b. Hanbel, Bağdât'a getirildikten sonra vâli İshâk b. İbrâhim tarafından hapsedilmiş, bir süre sonra ise ikametgâhında gözetim altında tutulmuştur. Bu süreçte Ebû Şuayb el-Hicâm ve Ahmed er-Rebâha gibi isimlerle ilmî münazaralarda bulunmuş bilhassa Allah'ın ilmi hakkında "mahlûktur" iddiasını öne sürenlere karşı tavizsiz bir reddiye sunarak bu görüş sahiplerini tekfir etmiştir. Tartışmaların akabinde Ahmed b. Hanbel prangaya vurulmuş, dördüncü gece ise Halîfe Mu'tasım, İmam'ın huzuruna getirilmesini emretmiştir. İshâk b. İbrâhim'in, Halîfe'nin kendisini şiddetli bir tazipten sonra karanlık bir hücreye mahkûm edeceği yönündeki ihtarına karşılık, Ahmed b. Hanbel, itikâdî kabullerinden asla rücû etmeyeceğini ve hiçbir tehdidin onu bu duruşundan vazgeçiremeyeceğini kararlılıkla ifade etmiştir.¹⁵⁷

Rivâyetlerden anlaşılacağı üzere İmam Ahmed, itikâdî olarak benimsemediği Halku'l-Kur'ân meselesinde akîdesinden ve ilmî duruşundan asla taviz vermemiştir. Mu'tezile düşüncesine sahip olan ilim ehli zümreler, her ne kadar devlet ricâlini fıkırî düzlemde yönlendirip Halku'l-Kur'ân meselesini devletin resmî politikası hâline getirmiş ve muhaliflerine şedit baskı unsurlarına varan tazyiklerde bulunmuşlarsa da Ahmed b. Hanbel gibi âlimler, inançlarında sebatkâr davranarak geleneksel selef akîde anlayışının muhafazasına vesile olmuşlardır.

2.2.4.3. Vâsık

Abbâsî Halîfesi Ebû Ca'fer el-Vâsık-Billâh (ö. 232/847), tam adıyla Hârûn b. Muhammed el-Mu'tasım, 812'de Bağdât'ta dünyaya gelmiştir. Anası Rum asıllı bir cariye olan Vâsık'ın babası Mu'tasım-Billâh, dârü'l-hilâfeyi Sâmerâ'ya¹⁵⁸ nakletme sürecinde, askerî hazırlıklar için bölgeye gittiğinde, Bağdât'ta yerine vekil olarak onu bırakmıştır. Mu'tasım'ın 842 tarihinde vefat etmesinin ardından, onun vasiyeti ve belirlediği veraset usulü gereği Vâsık hilâfet makamına geçmiş ve Abbâsî Devleti'nin halifesi olarak idareyi

¹⁵⁶Yavuz, "Ahmed b. Hanbel", 2/76.

¹⁵⁷Tâceddin Ebû Nasr Abdülvehhâb es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (Kahire: Hacer – Littabâatu ven-Neşri ve't-Tevzî, 1992), 42-45.

¹⁵⁸Mustafa Demirci, "Sâmerâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/(Halife Mu'tasım tarafından 836'da Bağdât'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde ve Dicle'nin soy kıyısında kurulmuştur. 2000 yılında yapılan nüfus sayımına göre 200.000'e nüfusu ulaşmıştır. Önemli bir ticaret merkezi olup günümüzde Bağdât sınırları içerisinde yer almaktadır.) 70-71.

devralmıştır.¹⁵⁹

Abbâsî Halîfesi Vâsık-Billâh döneminde başkadı Ahmed b. Ebû Duâd, Halîfe üzerinde baskın bir nüfuz tesis etmiş ve Mihne uygulamalarının şiddetini artırmasında doğrudan rol oynamıştır. Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü devlet politikası hâline getiren Ebû Duâd, bu inancı Halku'l-Kur'an ifadesiyle yaygınlaştırarak halkı bu doktrini kabullenmeye icbar etmiştir.¹⁶⁰ Amcası Me'mûn ile babası Mu'tasım tarafından ihdas edilen Mihne uygulamalarını Halife Vâsık daha da genişletmiş; Mısır, Basra ve diğer eyaletleri de kapsayacak surette sorgulama menşûrları göndermiştir. Bilhassa Mısır'da şedit uygulamalar vuku bulmuş, Mısır Vâlisi Muhammed b. Ebî Leys (ö. 227/842)'in emriyle muhaddisler, fakihler, muallimler ve müezzinler dâhil olmak üzere pek çok kişi tahkikata maruz bırakılmış,¹⁶¹ bu sebeple halkın bir kısmı bölgeden hicret etmek mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen hapishanelerde Kur'ân'ın mahlûk olmadığını müdafaa edenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Vâli ayrıca "Kur'ân'ın Rabbi olan Allah'tan başka ilâh yoktur" ifadesinin mescidlerden kaldırılmasını emretmiş böylece Mihne süreci dinî söyleme doğrudan müdahale safhasına intikal etmiştir.¹⁶²

Abbâsî halifesi Mu'tasım zamanında Mihne uygulamaları, özellikle Ahmed b. Hanbel'in direnişi aracılığıyla yürütülmüş ve toplumda ciddi bir muhalefetle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin farkında olan Vâsık-Billâh, halifelîği döneminde doğrudan çatışmadan kaçınmak istemiştir. Vâsık, Bağdat'taki ailesi aracılığıyla Ahmed b. Hanbel'e bir mektup göndererek, kimseyle görüşmemesini, bulunduğu şehirde veya çevre bölgelerde oturmamasını istemiş ancak Allah'ın arzında dilediği yere gidebileceğini de eklemiştir. Bu mektup üzerine Ahmed b. Hanbel bir süre ortadan kaybolmuş, Vâsık'ın vefatına kadar ne namaz ne de başka bir iş

¹⁵⁹Ahmed Abdülazîz Mezîd, *Minhâcû'l-Muhaddisîn fi'l-Karnü'l-Evvelü'l-Hicrî ve Asrunâ'l-Hâdir* (Kahire: El-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü'l-Kitâb, ts.), 251; Kadir Kan, "Vâsık-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/548.

¹⁶⁰Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Ârabî, 1958), 321; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Ebû Duâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/430-431.

¹⁶¹Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 109.

¹⁶²Akoğlu, *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, 144.

için dışarıya çıkmamıştı.¹⁶³

2.2.4.4. Ahmed b. Ebî Duâd

Abbâsî devri kadılarından ve Mu'tezilî düşüncenin en muktedir temsilcilerinden biri olan Ahmed b. Ebû Duâd el-İyâdî (ö. 240/854), 776-77 (Hicrî 160) senesinde Basra'da veya Kınnesrîn'de dünyaya gelmiş, İyâd kabilesine mensup Arap menşeli bir şahsiyettir.¹⁶⁴

Genç yaşta kelâm ve fıkıh ilimlerine yönelmiş, bilhassa Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 227/841) ve Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825) gibi Mu'tezilî âlimlerden etkilenmiştir. Me'mûn döneminde Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857) aracılığıyla saraya takdim edilmiş, Halîfe'nin Bağdât'a dönüşüyle birlikte tertip edilen ilmî münazaralarda, takdim edilen yüz âlim arasından intihap ettiği on şahsiyetten biri olmuştur. Bu meclislerdeki tartışmalar, Halku'l-Kur'ân görüşünün nazarî bir çerçevede müdafaa edilmesine zemin hazırlamış; İbn Ebû Duâd'ın telkinleri neticesinde bu fikir Abbâsî devlet politikasına dönüşmüştür. Me'mûn, ölmeden evvel kardeşi Mu'tasım'a Ebû Duâd ile istişâre etmesini vasiyet etmiş, Mu'tasım da bu tavsiyeye icabet ederek onu başkadı tayin etmiş ve kendisine geniş selâhiyetler tanıyarak yürüttüğü politikalarda desteğini almıştır. Böylece İbn Ebû Duâd, Mihne uygulamalarının müessesevî bir mahiyet kazanmasında ve Mu'tezilî düşüncenin resmî ideolojiye tahvil edilmesinde merkezî bir rol oynamıştır.¹⁶⁵

Her fikrin bir tahrîk edici unsuru ve o düşüncenin sistemleşmesine öncülük eden mütefikkirleri mevcuttur. İslâm mezhepleri târîhinde mühim münakaşalara sahne olmuş, Mu'tezilî düşüncenin bir mahsulü olan Halku'l-Kur'ân fikrinin kurumsallaşmasında İbn Ebî Duâd merkezî bir rol oynamıştır. Siyâset sahasını etkilemeyi ve yönlendirmeyi başaran Mu'tezilî bürokrat İbn Ebî Duâd, kendi fikrî kabullerinin devlet nezdinde müdafaa edilmesini ve böylece sistematik bir mahiyet kazanmasını temin etmiş muktedir bir şahsiyettir.

2.2.5. Mihne Hâdisesinin İslâm Âlimleri Üzerindeki Tesirleri

2.2.5.1. Ehl-i Hadis Üzerine Tesirleri

Ehl-i Kitâb'dan tevarüs eden bilgilerin İslâmî literatüre intikalinde, bilhassa erken

¹⁶³Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 109.

¹⁶⁴Muharrem Akoğlu, "Ahmed b. Ebî Duâd'ın Abbasi-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 7/1 (2005), 94.

¹⁶⁵et-Taberî, "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk", 1967, c. 8/649.

dönem hadisçilik anlayışının tesiri büyüktür. Hz. Peygamber'in vefat ettikten sonra Müslümanlar, ilmî faaliyetlere hız vermiş. Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen şahıslar, nebîler ile geçmiş ümmetlerle ilgili mâlumat edinme gayesiyle muhtelif rivâyetleri derlemeye başlamışlardır. Bu süreçte, Yahudi ve Hristiyan kökenli mühtedîler ile Yemenli râvîler, kendilerine tevcih edilen sualler vesilesiyle şifahî müktesebatlarını nakletmişlerdir.¹⁶⁶ Böylece Yahudi ve Hristiyan menşeli bu rivâyetlerin kaynaklarda tedâvülü başlamıştır. Hadislerin kitâbet, tedvin ve tasnif safhalarında bu nevi rivâyetler de kayda geçmiştir. Bu bağlamda, rivâyetleri nakleden şahısların güvenilirliği, isnâd zinciri ve metin tenkidi gibi unsurlar, İsrâiliyat muhtevalı haberleri değerlendirirken titizlikle tetkik edilmesi icap eden temel ölçütler arasında yer almaktadır.

Sahâbe döneminde, özellikle Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) etrafında şekillenen kıssaları haricî kaynaklardan taharrî etme an'anesi, tâbiûn devrinde Ka'bû'l-Ahbâr (ö. 32/652-53) ve Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) gibi isimlerle idâme ettirilmiştir. Bu şahsiyetler, Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan hilkat, nebîler ve geçmiş ümmetler gibi mevzulara dair nakilleri kendi eserlerine kaydetmişlerdir. Lakin bu eserler günümüze intikal etmemiş olup muhtevaları mühim ölçüde et-Taberî (ö. 310/923)'nin tarih ve tefsir eserlerinde münderiç bulunmaktadır. Buradaki esas mesele, İbn İshâk (ö. 151/768) ve Vehb'in kaynaklarından istifade eden müfessirlerin, bu mâlumatın asıl menşeyini tasrih etmemeleri ve doğrudan eserlerine dercetmeleridir. Bu durum, ilgili haberin merfû', mevkûf veya maktû' mahiyeti hususunda ihtilaflara sebebiyet vermiştir.¹⁶⁷ Nitekim aslen mevkûf olan bir rivâyetin, nakil zincirinde kasıtlı olarak veya sehven merfû' hâle getirilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Aynı bilginin bazı kaynaklarda merfû', bazılarında mevkûf olarak tesbit edilmesinin sebebi de budur. Misal olarak Ka'bû'l-Ahbâr'dan rivâyet edilen "Allah'ın neyi hangi gün yarattığına" dair haber,¹⁶⁸ Buhârî ve akabinde İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler tarafından tenkit edilmiş, bu sözün merfû' olmayıp Ka'b'a ait bir mülâhaza olduğu ifade

¹⁶⁶Ali Kuzudişli, *Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2004), Bu dönemde en çok adı geçen kimseler Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr b. El-Âs, Abdullah b. Selâm, Ebû Hureyre ile yaşça sahabilerin çoğundan büyük olan Ka'bu'l-Ahbâr'dır. 217.

¹⁶⁷Kuzudişli, *Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi*, 217.

¹⁶⁸Osman Güner, *Ebû Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), "Allah, toprağı cumartesi günü yarattı. Onun üzerine dağları pazar günü, ağaçları pazartesi günü, kötülüğü salı günü, nuru da çarşamba günü yarattı. Perşembe günü canlıları yeryüzüne yaydı, son olarak da cuma günü ikindi ile gece arasındaki saatlerde Âdem'i Yarattı". 114.

edilmiştir. Ayrıca rivâyetin muhtevası hem Kur’ân âyetleriyle hem de Tevrat metinleriyle mutabakat arz etmemektedir.¹⁶⁹

Senedi muhtevî rivâyetlerde, müfessirin hadis tenkidi melekelerine sahip olması mühim bir ehemmiyet arz eder. Nitekim İbn Kesîr, bazı âlimlerin kendilerine bir sened ibraz edildiğinde, râvîlerin adâlet ve zabt durumunu tefrik edemedikleri için metnin de sahih olduğu zehabına kapıldıklarını ifade eder.¹⁷⁰ Bu durum, İsrâiliyat’ın tefsir kaynaklarına duhulünü teshil eden amillerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Müfessirlerin hadis usulü hususunda kâfi mâlumata sahip olmamaları, kaynaklarda tesbit ettikleri sened ve metinleri hangi ölçülerle değerlendireceklerini tayin edememeleri, bu nevi rivâyetlerin tefsire doğrudan dercedilmesine zemin teşkil etmiştir. İbn Kesîr, bizzat kendisi de Ka’bü’l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi isimlerden rivâyetler nakletmiş; ancak bu süreçte müteyakkız davranarak, elindeki haberleri sened ve metin tenkidine tâbi tutmak suretiyle değerlendirmiştir.¹⁷¹ Bu yaklaşım, hem hadis metodu hem de tefsir disiplini açısından ilmî geçerliliği olan yegâne yöntemdir.

Nakil değeri taşıyan mâlumatın muhafazası ve sonraki nesillere intikali, rivâyet ilmiyle iştigal eden âlimler nezdinde merkezî bir endişe teşkil etmiştir. Haberlerin kaynaklara dercedilmesinde muhaddislerin tutumu, bilhassa Ahmed b. Hanbel’in yaklaşımı dikkat çekicidir. Ona göre, ahkâma dair rivâyetlerin aktarımında son derece titiz davranmak iktiza ederken; sûrelerin faziletlerine dair rivâyetlerde görece daha esnek, kıssalara dair nakillerde ise oldukça tesâmühkar bir tutum benimsenmiştir.¹⁷² Son dönemde serdedilen görüşlere göre, müelliflerin mâlumatı aktarmadaki yegâne kaygılarının bu olmadığı, karakter özelliklerine ve tefsir usûlüne göre verileri kaydettikleri müşâhede edilmiştir.¹⁷³ Bu vaziyet, bilhassa kıssalarla ilgili rivâyetlerin aktarımında metodolojik bir serbestiyet ve özgüvenli bir tavır sergilenmesinde tecessüm eder. Mustafa Öztürk, bu serbest tavrı; “Onların bu özgür tavırlarından anlaşılıyor ki kıssalarla ilgili detayları aktarmakta pek sakınca görmemişlerdir”

¹⁶⁹İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), c. 1/13-15.

¹⁷⁰Mehmet Ali Çalgan, “Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘azîm’de İbn Kesîr’in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (2020), 97-118.

¹⁷¹M. Yaşar Kandemir, “Ka’b el-Ahbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/1-3.

¹⁷²Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 194.

¹⁷³Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, 194-195.

şeklinde yorumlamaktadır. Bu özgüvenin temelinde ise Kur’ân’ın, kendisini önceki kutsal kitapları doğrulayıcı musaddık ve müheymîn olarak tavsif ettiği âyetlerin tesiri oldukça büyüktür.¹⁷⁴

Hiz. Peygamber, hadîslerinin kitâbeti hususunda oldukça müteyakkız davranmıştır. Bir yandan; “Benim sözümü dinleyip hıfzeden, ardından onu fehmettiği gibi diğer insanlara tebliğ eden kişinin Allah yüzünü ağartsın” şeklindeki teşvik edici beyanları; diğer taraftan da ”Kur’ân’dan başka benden hiçbir şey yazmayın, kim ki benden Kur’ân haricinde bir şey yazdıysa onu mahvetsin!”¹⁷⁵ mealindeki sakındırıcı ifadeleri rivâyetler arasında müşâhede edilmektedir. Bu minvalde, Allah Resûlü’nün İsrâiliyat’ın rivâyeti hususunda ihtiyatlı ve temkinli bir yaklaşım benimsemesi,

Ebû Hüreyre (ö. 58/678)’nin naklettiğine binaen, Hiz. Muhammed devrinde Yahudi toplumu kendi kutsal metinleri olan Tevrat’ı İbrânîce aslından okur ve Müslümanlara Arapça olarak naklederlerdi. Duruma vâkıf olan Allah Resûlü: “Ehl-i Kitâb’ın sözlerini ne tamamen doğrulayın ne de bütünüyle yalanlayın, bilakis biz Allah’a ve Allah tarafından indirilene inandık”¹⁷⁶ deyin” buyurmuştur.¹⁷⁷ Bu hadîsi Buhârî; “Ehl-i Kitâb’a hiçbir şey sormayın” başlığı altında zikretmiştir. Onun bu tasnif ve tavrı, İsrâiliyat rivâyetlerine karşı metodolojik bir mesafe vaz’ettiğine dair mühim bir karîne olarak telakki edilebilir.¹⁷⁸

Ahmed b. Hanbel ve el-Bezzâr (ö. 292/905)’ın Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)’dan naklettiklerine göre; Hiz. Ömer, Tevrat’tan bir kısmı istinsah ederek kaydetmişti. Bu metni Hiz. Peygamber’e getirip okumaya başlayınca, Allah Resûlü’nün çehresinde hoşnutsuzluk emâreleri belirdi. Mecliste bulunan ensardan bir sahâbi Hiz. Ömer’i ikaz ederek; “Yazıklar olsun sana ey Hattâb oğlu Ömer! Resûlullah’ın yüzündeki değişikliği görmüyor musun?” dedi. Bunun üzerine Hiz. Muhammed şöyle buyurdu; Ehl-i Kitâb’a herhangi bir hususu sormayın. Zîrâ kendileri dalâlete düşmüş olan bu kimseler, sizi asla hidâyete erdiremezler. Sizler de muhtemelen ya bir hakîkati tekzip etmiş veya bâtil bir düşünceyi tasdik etmiş olursunuz. Allah’a yemin olsun ki, şayet Mûsâ hayatta olsaydı, ancak bana îmân ederek

¹⁷⁴Mustafa Öztürk, *Kur’an’ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu*, ed. Polat vd. fethi Ahmet (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2006), 47-49.

¹⁷⁵Abdullah Demir, *Tefsirde İsrailiyat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974), 51.

¹⁷⁶İmam Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, “el-Câmi’u’s-Sahîh (Sahîh-i Buhârî)” (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1987), 9/25.

¹⁷⁷el-Buhârî, “Câmi’u’s-Sahîh”, 9/25.

¹⁷⁸Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrailiyat’ın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 77.

yoluma tâbi olurdu.¹⁷⁹

Rivâyetlere göre İbn Abbâs (ö. 68/687) da bazı Müslümanların, ellerinde Allah tarafından indirilmiş vahyî bir metin varken Yahudi ve Hristiyanlara sual tevcih etmelerini şedit bir üslupla tenkit etmiştir.¹⁸⁰ Onlara hitaben; “Zîrâ Allah, Ehl-i Kitâb’ın kendilerine indirilenleri tahrif ettiklerini ve kendi elleriyle kitabı bozduklarını size beyan buyurmuştu” diyerek, onların aslı olmayan beyanlarını Allah’a izâfe ettiklerini bildiren âyetle¹⁸¹ bu duruşunu temellendirmiştir. İbn Abbâs, Ehl-i Kitâb’ın Müslümanlara Kur’ân hakkında hiçbir hususu sormadıklarını hatırlatarak; “Biz yeminle, onlardan hiçbirinin size indirilenden bir şey sorduğunu asla müşâhede etmiyoruz.”¹⁸² diyerek, bilgi akışındaki bu tek taraflı ve sakıncalı eğilimi eleştirmiştir.

Bu ifadeler, İbn Abbâs’ın şahsî kanaatini ve târîhî duruşunu yansıtmaktadır. Ne var ki, onun zaman zaman tefsirî mahiyette İsrâiliyat muhtevalı bazı haberleri naklettiği de bilinmektedir.¹⁸³ Yine de Kur’ân varken onunla iktifâ etmek yerine, gayrimüslim tebaadan gelen mâlumata ihtiyaç duyulmaksızın başvurmak, ilmî bir perspektifte isabetli bir tutum olarak görülmemiştir. İntikal eden rivâyetler, muhtelif tariklerle günümüze ulaşmıştır. Bunların yanı sıra, umumiyetle Ehl-i Kitâb’ın metinlerini tahrif ettiklerine dair âyetler, konuya dair yapılan ilmî değerlendirmelerde temel bir ölçüt olarak esas alınmıştır.¹⁸⁴

Kur’ân’da Ehl-i Kitâb’ın mukaddes metinlerini şahsî menfaatleri doğrultusunda tahrif ettiklerine dair pek çok âyet yer almaktadır. Bu âyetler, İsrâiliyat muhtevalı haberlerin nakline dair ihtiyatlı ve mesafeli yaklaşımı teyit eder niteliktedir. Zîrâ kendi kitaplarını tahrif eden ve bu metinlerle kitleleri saptırmaya çalışan kimselerden dinî mâlumat ahzetmek, güvenilirlik açısından ciddî bir sorun teşkil etmektedir.¹⁸⁵ Bu bağlamda, İsrâiliyat’ın naklini yasaklayan hadîsler de söz konusu Kur’ânî ihtârlarla örtüşmektedir. Ancak öte yandan, bazı rivâyetlerde

¹⁷⁹el-Buhârî, “Câmi’u’s-Sahîh”, 9/29.

¹⁸⁰el-Buhârî, “Câmi’u’s-Sahîh”, 9/“Ey Müslümanlar topluluğu! Elinizde Allah’ın Peygamberi Muhammed’e indirdiği, hâlâ okumakta olduğunuz, en son ve hiç bozulmamış olan kitap dururken, nasıl olur da Ehl-i Kitap’tan bir şeyler sorarsınız!” 25.

¹⁸¹*Kur’an Yolu Meâli*, “Vay o kimselere ki, elleriyle kitabı yazıp sonra ‘Bu Allah katındandır’ derler; böylece onu az bir bedel karşılığında satarlar. Elleriyle yazdıklarından dolayı onlara yazıklar olsun! Kazandıklarından dolayı da onlara yazıklar olsun! Bakara 2/79.

¹⁸²el-Buhârî, “Câmi’u’s-Sahîh”, 9/25.

¹⁸³Döner, *Tefsirde İsrailiyat’ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, 80.

¹⁸⁴Demir, *Tefsirde İsrailiyat*, 50.

¹⁸⁵*Kur’an Yolu Meâli*, Bakara 2/79, Âl-i İmrân 3/78, Nisâ 4/46.

bu tür haberlerin aktarımına cevaz verildiği; hatta Kur'ân'da doğrudan İsrâiliyat kastedilmese de Ehl-i Kitâb'dan bilgi edinmeye ruhsat veren âyetlerin mevcudiyeti de bilinmektedir.¹⁸⁶

2.2.6. Mihne Hâdisesinin Son Bulması

Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmaları ekseninde, Mihne politikası kapsamında icra edilen tahkikatlar neticesinde bu doktrini kabul etmeyen şahsiyetlere ağır yaptırımlar uygulanmıştır. Bu vaziyet, halkın sürece şedit bir surette müdahil olmasına sebebiyet vermiştir. Mütevekkil-Alellah (ö. 247/861) döneminde vuku bulan hâdiseler neticesinde, Abbâsî Devleti'ne karşı sarsılan toplumsal güvenin yeniden tesisi gayesiyle, o güne dek tatbik edilen Mihne siyasetinde köklü bir değişikliğe gidilmiştir. Fikrî zemini döneminde ihdas edilen Mihne süreci, geniş bir zamana yayılarak kurumsallaştırılmış, ancak Halîfe Mütevekkil devrine gelindiğinde, pek çok teolojik tartışma ve içtimaî problemi beraberinde getiren bu süreç tedricî bir surette ivmesini kaybetmiş ve nihayetinde resmî bir politika olmaktan çıkarak târîhî bir vakıa olarak kayıtlara geçmiştir.

Mihne'nin ilgâsını emreden Mütevekkil-Alellah bu süreçte bilhassa Ehl-i Hadîs temsilcilerini himâye etmiştir.¹⁸⁷ Öncelikli olarak Halku'l-Kur'ân meselesine dair kelâmî tartışmalardan sakınılmasını emretmiştir.¹⁸⁸ Ardından, önceki halîfeler döneminde söz konusu fikir eksenindeki tahkikatlar neticesinde hapse atılan şahsiyetler serbest bırakılmıştır.¹⁸⁹ Mütevekkil, başlangıçta yalnızca tartışmalardan uzak durulmasını irâde buyururken, ilerleyen dönemde bu kararı tahkim ederek devletin bütün resmî organlarında bu hususta münâzara yapılmasını kesin bir surette yasaklamıştır.¹⁹⁰ Bu gelişmelerin akabinde, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve kardeşi Osman b. Ebî Şeybe'nin de iştirak ettiği Mansûr Mescidi'ndeki toplantılara yaklaşık otuz bin kişi katılmış, burada Mütevekkil hakkında senâlarda bulunulmuştur. Hatta bu meclislerde; “Halîfeler üçtür: Ridde ehliyle mücadele ederek sarsılan otoriteyi toparlayan Ebû Bekir (ö. 13/634), sünneti ihyâ eden Mütevekkil ve adâleti tesis eden Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720)” denilerek Mütevekkil'in târîhî konumu yüceltilmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁶ *Kur'an Yolu Meâli*, Bakara 2/199.

¹⁸⁷ Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*, 321.

¹⁸⁸ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh* (Mısır: Mektebetü's-Segafetü'd-Dîniyye, ts.), c. 6/121.

¹⁸⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (Ankara: Beyan Yayınları, 2016), c. 4/118.

¹⁹⁰ et-Taberî, “Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk”, 1967, c. 9/190.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 482-484.

Mihne siyasetinin ve menfi tesirlerinin izâlesi gayesiyle, hilâfetinin ilk dönemlerinde Mütevekkil-Alellah tarafından kapsamlı kararlar alınmıştır. Halife, bu hassas süreçte taraflar ile şedit bir ihtilafa düşmekten imtinâ etmiştir. Mütevekkil, Mihne karşıtı politikasının bir tezahürü olarak, ilk merhalede bu sürecin en mühim mağdurlarından olan Ahmed b. Hanbel ile doğrudan temas kurmamıştır.¹⁹² Ancak Mihne muhaliflerinin sembol ismi olan Ahmed b. Hanbel ile münasebetlerin belirli bir olgunluğa erişmesinin ardından resmî iletişim kanalları açılmıştır. Halife, muhtelif meselelerde fikrî mülâhazalarına müracaat etmek üzere onu saraya davet etmiş ve kendisine şâyân-ı dikkat ikramlarda bulunmuştur.¹⁹³ Ayrıca Mütevekkil, veziri Yahyâ b. Eksem et-Temîmî (ö. 242/857)'nin tavsiyesi üzerine onu kadılık makamına tayin etmiş, lâkin Yahyâ b. Eksem ilerleyen süreçte bu mevkideki nüfuzunu muhafaza edememiştir.¹⁹⁴

Mihne siyasetinin tasfiyesi ve menfi tesirlerinin izâlesi kapsamında Mütevekkil-Alellah, aldığı radikal kararlarla halk nezdindeki itibarını yeniden tesis etmiş ve geniş bir kitle desteği kazanmıştır. Bu süreçte kendisinden önceki halifeler devrinde Mihne siyasetini icra eden devlet adamlarından hesap sormaya başlamış, bilhassa bu politikayı cebirle uygulayan valileri azlederek onlara karşı şedit bir tavır sergilemiştir. Bunun en bâriz tezahürü, Vâsık-Billâh döneminde Mihne politikası çerçevesinde halka ezâ eden Mısır valisinin görevden alınmasıdır. Mütevekkil, bu valinin merkep üzerinde teşhir edilmesine ve ta'zir cezasına çarptırılmasına hükmetmiştir. Ayrıca Mihne sürecinden zarar görenlere destek olmuş, Halife Vâsık devrinde infaz edilen Ahmed b. Nasr el-Huzâî'nin yaklaşık altı sene boyunca asılı bekletilen nâşının indirilerek defnedilmesini sağlamıştır. Yine aynı dönemde câmilere nakşedilen “Kur'ân mahlûktur” ibâreleri sildirilmiştir.¹⁹⁵

Mütevekkil, gerçekleştirdiği Mihne karşıtı uygulamalarla halkın desteğini kazanmış ancak bu politikaların sonucunda Halku'l-Kur'an fikrini savunan çevrelerin tepkisini üzerine çekmiştir. Mihne sürecinde devlet idaresini arkasına alan Mu tezile, Abbâsî yönetiminin üst kademelerinde önemli mevkiler işgal etmişti.¹⁹⁶ Mütevekkil döneminde başlatılan bu yeni

¹⁹²İshak b. Hanbel Ebu Abdullah, *Zikru Mihneti'l-Ahmed b. Hanbel*, ed. Muhammed Nağş (Mısır, 1983), 75.

¹⁹³İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 482-484.

¹⁹⁴et-Taberî, “Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk”, 1967, c. 9/188-198.

¹⁹⁵et-Taberî, “Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk”, 1967, c. 9/189-191.

¹⁹⁶İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 482-484.

politikalar Mu tezile'nin konumunu sarsmış ve onları muhalefet safına itmiştir. Böylece, önceki dönemde güçlü bir nüfuza sahip olan Mu tezile, giderek etkisini kaybetmiştir.¹⁹⁷

2.2.7. Mihne Hâdisesinin Sonuçları

Tarih sahnesine Mihne olayı birçok sonuçlarıyla birlikte yön vermiştir. Bu sonuçlar incelendiğinde dikkati çeken hususlardan biri, Halku'l-Kur'ân fikrinin iki ayrı cephede tekfir gerekçesi hâline gelmesidir. Mu'tezile fırkası, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu reddedenleri küfürle itham ederken, buna karşılık Ehl-i Hadis de Kur'an'ın mahlûk olduğunu tasdik edenleri iman dairesinin dışında görmüştür.¹⁹⁸ Böylece mesele, İslâm toplumunda derin bir itikadî ayrışmaya yol açmıştır.

Mütevekkil döneminde siyasî ve toplumsal şartlar, Mihne karşıtı uygulamaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Halife, kademeli bir yol izleyerek Mihne fikrini savunan grupların gücünü zamanla zayıflatmıştır. Bu süreçte iktidar vasıtasıyla yürütülen Mihne politikalarına son verilmiş ayrıca Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesi etrafındaki münakaşaların kamuya açık şekilde yapılması yasaklanmıştır. Böylece Abbâsî toplumunda, uzun süredir devam eden gerilim kısmen de olsa yumuşamıştır.¹⁹⁹

Hanbelî mezhebi, varlığını Mihne politikasına ve onun ardından ortaya çıkan kültür sarıntısına borçludur.²⁰⁰ Mihne'nin sona ermesiyle birlikte uygulanan Mihne karşıtı politikalar, Ehl-i Hadis çizgisini benimseyen Hanbelîler aracılığıyla şekillenmiştir. Bu süreçte Hanbelîler, geçmiş dönemlerde yaşanan itikadî tartışmaları yeniden gündeme getirerek, kendi görüşlerine muhalif olanları toplumdan dışlamaya yönelmişlerdir.²⁰¹

Mihne olayının son bulmasıyla Ehl-i Rey ve Mu'tezile'ye mensup bazı gruplar, artık iktidarın desteklediği taraf değil, muhalefet durumuna düşmüşlerdir. Mihne muhalifi siyasetin yürütülmesinde roller değişmiş, önceki dönemin mağdurları bu kez etkin konuma gelmiştir. Bu durum, olayların seyrini doğrudan etkilemiştir. Mihne politikasını savunan kişilerin şahitlikleri kabul edilmemeye başlanmış, fetva verme yetkileri sınırlandırılmış

¹⁹⁷ el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, c. 6/121.

¹⁹⁸ Mehmet Çetinkaya - Mehmet Kubat, "Mihne ve Mezhepsel Etkileri", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2024), 182-183.

¹⁹⁹ Çetinkaya - Kubat, "Mihne ve Mezhepsel Etkileri", 188.

²⁰⁰ Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *Kelâm Araştırmaları Dergisi (KADER)* 15/1 (2017), 82.

²⁰¹ Çetinkaya - Kubat, "Mihne ve Mezhepsel Etkileri", 183.

ve hadis rivayetlerine olan güven azalmıştır. Hedef hâline gelen Mu‘tezile, yaşananların bedelini sosyal ve ilmî dışlanma ile ödemeye başlamıştır.²⁰²

Mihne sürecinde Halku’l-Kur’an ile rü’yetullah düşüncelerinin topluma baskıyla kabul ettirilmek gayreti, kelâm ile felsefe disiplinlerinin halkın gözünde şüpheyile karşılanmasına neden olmuştur. Bu süreçten sonra felsefî ve aklî ilimler, İslâmî eğitim alanından büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Akla öncelik veren her düşünce, zamanla Mu‘tezili yahut ehl-i bid’at yaftası ile suçlanmış ya da hiç değilse şüpheyile karşılanmıştır.²⁰³ Halife Mütevekkil tarafından yürütülen Mihne muhalifi siyasetin güçlendirilmesi amacıyla, Hz. Muhammed’in ilgili hususlardaki hadislerinin topluma anlatılması maksadıyla fıkıhçılardan ve hadisçilerden oluşan ulemaya camilerde vaaz makamları tahsis edilmiştir. Bu uygulama neticesinde Ehl-i Hadis çizgisinin mescitlerde gerçekleştirdiği sohbetlere halk yoğun ilgi göstermiştir. Böylece hem halifeye karşı güven tazelenmiş hem de Ahmed b. Hanbel ve Mütevekkil, Mihne’ye muhalif tavırlarıyla halkın gözünde yüksek bir itibara erişmişlerdir.²⁰⁴

Bu fitne ve çatışma ortamında Halku’l-Kur’ân fikrini savunanlarla onlara karşı çıkanlar arasında çekişmeli durumlar yaşanmıştır. Taraflar, kendi düşüncelerini savunabilmek için hadis uydurma faaliyetlerine yönelmişlerdir. Bu bağlamda hem Halku’l-Kur’ân fikrini savunanlar hem de onlara muhalefet edenler, görüşlerini ispatlamak veya karşıtlarını çürütmek amacıyla hadis uydurma girişimlerinde bulunmuşlardır.²⁰⁵

Kur’an’ın mahlûk olduğu meselesinin Mu‘tezilî âlimler tarafından gündeme getirilmesi, Ehl-i Hadis’in eleştiri literatürünün ortaya çıkmasında en önemli etken olmuştur. Söz konusu çerçevede telif edilen çalışmalarda iman mahiyeti, iman ziyadeleşik noksanlaşması, kulların fiillerinin yaratılmış olup olmayışı, kader meselesi, Kur’an’ın mahlûk olmadığı, büyük günah işleyen kimselerin durumu, rü’yetullah ve Allah’ın sıfatları gibi konular ele alınmış; bu meselelerde Ehl-i Hadis’in görüşleri sistematik biçimde ortaya konmuştur.²⁰⁶

Mihne süreci, ilerleyen dönemlerde de ayrıştırıcı bir unsur olmayı sürdürmüştür.

²⁰² Ahmet Tıgılı, “Abbâsîler Döneminde Mihne Olayı ve Halku’l-Kur’an Tartışmaları”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 8/23 (2005), 161-163.

²⁰³ Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*, 351.

²⁰⁴ el-Makdisî, *el-Bed’ ve’l-Târîh*, 121-123.

²⁰⁵ Ebû Zehv, *el-Hadis ve’l-Muhaddisîn*, 331-332.

²⁰⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2014), 78-81.

Kişisel hırs ve çıkarların öne çıktığı durumlarda “Halku’l-Kur’ân” ifadesi, itibar kaybettirici bir unsur olarak kullanılmıştır. Özellikle hadis kaynaklarında bu mesele, cerh ve ta’dîl değerlendirmelerinde mühim bir kriter haline gelmiştir. Râvilerin güvenilirliğini doğrudan etkileyen bu tartışma, muhaddislerin eserlerini kaleme alırken göz önünde bulundurdıkları temel faktörlerden biri olmuştur.²⁰⁷

Netice olarak Mihne hareketi 16 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Aynı zamanda bu süreç birçok âlimin zarar görmesine sebep olmuştur. Âlimlere, Halku’l-Kur’ân düşüncesini benimsetmek amacıyla maddî, manevî, sosyolojik ve psikolojik yaptırımlar uygulanmıştır. Ancak Mihne, yalnızca bu on altı yıllık dönemle sınırlı kalmamış, kabul ettirilmek istenen fikir ve düşünceler, her ne pahasına olursa olsun güç kullanılarak dayatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla zaman ve dönem sınırlamasına gidilmeksizin, bu baskıların bütününe “Mihne süreci” denilmiştir.²⁰⁸

2.3. MİHNE HÂDİSESİNİN MEZHEPLERİN TEŞEKKÜL ZEMİNİNDEKİ İTİKADÎ ve SİYASÎ AYRIŞMALARA YANSIMALARI

2.3.1. Mihne Olayının Tetiklediği Başlıca İtikadî İhtilaflar ve Tartışma Konuları

2.3.1.1. Halku’l-Kur’ân Meselesi

Müslümanlar, Kur’ân’ın Allah’ın sözü olduğuna inanır ve bu konuda bir anlaşmazlık yoktur. Ancak, Kur’ân’ın mahiyeti hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüş ayrılıkları, daha çok Kur’ân’ın Allah’ın sözü olarak yaratılmış olup olmadığı konusundadır.²⁰⁹ Kur’ân’da, Kur’ân’ın Allah’ın kelâmı olduğuna dair ayetler²¹⁰ bulunmakta, “kelime” tabirinin de geçtiği ayetler²¹¹ yer almaktadır. Ancak Kur’ân’da konu ile ilgili herhangi açık bir ifadenin olmadığını görmekteyiz.²¹² Allah, kendisini insanlara kutsal kitaplar aracılığıyla tanıtmış ve insanlara sözle seslenmiştir. Bu bağlamda, Allah’ın evrenle olan ilişkisi kelâm aracılığıyla gerçekleşmiş, Allah’ın yüceliği, birliği, özellikleri ve insanlara verdiği emirler, sözle

²⁰⁷ Abdullah b. Fezân b. Sâlih el-Fevzân, *el-Mihnetü ve Eseruhâ fî Menheci’l-İmâm Ahmed en-Nakdî* (Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî li’n-Neşri ve’t-Tevzîc, 2010), 7, 35.

²⁰⁸ Yücesoy, “Mihne”, 30/26-28.

²⁰⁹ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, *Ashâbu’l-Hadis’e Göre Allah’ın Sıfatları Problemi* (Ankara: AÜİF, Doktora Tezi, 1983), 427.

²¹⁰ *Kur’an Yolu Meâli*, Bakara 2/75, Tevbe 9/6, Fetih 48/15.

²¹¹ *Kur’an Yolu Meâli*, Âl-i İmrân 3/39, 45,64, En’âm 6/115, Tevbe 9/40, Yunus 10/19.

²¹² Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma Kavramı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 13-21.

insanlara iletilmiştir.²¹³

Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesi, sahâbe devrinde ve onu takip eden yıllarda gündeme gelmemiştir. Sahâbeden gelen rivayetler arasında bu konuda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bu durum, konunun bir inanç ve îmân meselesi olmadığını göstermektedir.²¹⁴ Sahih hadislerde Halku'l-Kur'ân meselesine dair bir hüküm veya açıklamanın yer almaması, Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde bu konuda bir tartışmanın yaşanmadığını teyit etmektedir. Eğer bu konuda sahâbeye atfedilen bir rivayet varsa, bu rivayetin doğruluğu konusunda dikkatli olunmalıdır.²¹⁵ Ancak, Kelâm ilminin gelişmesi ve Halku'l-Kur'ân meselesinin bir itikâdî problem olarak tartışılmaya başlanmasıyla birlikte, bazı kaynaklarda bu konuya dair rivayetler Resûl-i Ekrem'e atfedilmiştir. Bu bağlamda, Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir; aynı ifade sahâbeye de nispet edilmiştir. Bu gerçekler ışığında, Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair inanç, tarihsel ve ilmî temellere dayanmaktadır ve bu inanç, sahâbe ve Resûl-i Ekrem'in görüşleriyle de örtüşmektedir.²¹⁶

Kaynaklara göre, Halku'l-Kur'ân meselesi hicrî II. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir meseledir.²¹⁷ Bu mesele, ilk kez Emevî halîfesi II. Mervân'ın hocası Ca'd b. Dirhem tarafından gündeme getirilmiştir. Ca'd, Allah'ın sıfatlarını reddettiği için Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı değil, yaratılmış olduğunu savunmuştur. Bu yüzden Halîfe Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle bir kurban bayramı günü öldürülmüştür.²¹⁸ Ca'd, Kûfe'de Cehm b. Safvân ile tanışmış ve bu görüşlerini ona öğretmiştir. Cehm, daha sonra bu görüşü savunmuştur. Emevî yönetimini eleştiren ve Horasan'ın doğusunu ele geçiren Hâris b. Süreyc'in kâtibi ve yardımcısı olan Cehm, siyasî ve düşünsel kimliği nedeniyle Emevîler tarafından öldürülmüştür.²¹⁹

Hazreti Ali döneminde Hâricîler, Sıffîn Savaşı'nda hakem olayını kabul etmemiş, hükümün yalnızca Allah'a ait olduğunu belirterek “lâ hükme illâ lillâh” sloganıyla tanınan

²¹³Şamil Öçal, “Kelâmullâh'ın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî” 1/1 (1999), 62.

²¹⁴Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 189.

²¹⁵Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 220-221.

²¹⁶Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/371.

²¹⁷Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998), 300.

²¹⁸Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 105; Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), c. 2/90.

²¹⁹Gölcük, “Cehm b. Safvân”, 7/233-234.

itikadî ve siyâsî bir fırka olmuşlardır.²²⁰ Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesine dair Hâricî görüşleriyle ilgili bilgiler Ehl-i Sünnet kaynaklarında ve Hâricîlerden sayılan İbâzîyye'ye ait eserlerde yer almaktadır. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan İbâzî âlim Yûsuf İbrâhîm, bu görüşünü delillerle ispat etmeye çalışmıştır. Buna göre Kur'ân dil ile tilâvet edilmekte, mushaflarda yazılmakta ve kulakla işitilmektedir, dolayısıyla hâdistir. Allah ise Hâlık'tır, fâildir ve O'nun dışındakiler mahlûktur. Allah vahyin ve kelâmın hakîkatidir; Allah dışında başka kadîm ilâh yoktur.²²¹

2.3.1.2. Kader ve İrade Özgürlüğü Tartışmaları

Halku'l-Kur'ân tartışmasının temelinde, görünüş itibariyle dinî-ilmî bir mesele gibi görünse de, aslında kader ve insan iradesi hakkında taşınan zıt düşünceler yatmaktadır. Mu'tezile, adalet ilkesi temelinde kader meselesindeki görüşlerini inşa etmektedir. Mu'tezile'ye göre, Allah insanların fiillerini yaratmaz çünkü bu durumda insan eylemin fâilinden ziyade sadece gerçekleşmesine ortam hazırlayan olur ve bu durumda Allah'ın kullarını cezalandırması haksızlık olur. Oysa Allah âdildir ve kullarına asla zulmetmez. İrade özgürlüğü olmayan birinin Allah tarafından sorumlu tutulması, O'nun adalet ve hikmetine uygun değildir.²²² Mu'tezile, adalet anlayışıyla “insan kendi fiillerinde özgür değildir.” diyen Cebriyye görüşünü reddetmiştir.²²³ Mu'tezile'nin adalet ilkesi doğrultusunda insana verdiği özgürlük ve sorumluluk, tembellik, miskinlik ve kadercilik anlayışını engellemekle kalmaz, aynı zamanda zalim siyasetçilerin yaptıkları zulümleri kader adı altında göstererek sorumluluktan kaçmalarını önlemiş ve geniş halk kitlelerini bu konuda bilinçlendirmede önemli bir rol oynamıştır.²²⁴

Mihne, genellikle halk üzerinde etkili olan ilim otoritelerine uygulanan bir süreç olarak, Emevîler döneminin belirgin özelliklerinden biri haline gelmiştir. Emevî yönetimi, yaptıkları zulüm ve haksızlıkları Allah'ın kaderine dayandırarak, insan sorumluluğunu ortadan kaldıran bir kader anlayışını devletin resmi doktrini haline getirmiştir. Buna

²²⁰Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169-170.

²²¹Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-ʿUkûl* (Amman: Umman Kültür ve Miras Bakanlığı, 2006), c. 1/72-73.

²²²Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 301.

²²³İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebâr* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 165.

²²⁴Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebâr*, 165.

karşılık, zulüm ve haksızlıkların Allah'ın kaderine dayandırılmayacağını savunan ve insanın sorumluluğunu vurgulayan muhalif bir görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüş, Emevî yönetimini tutarlı bir şekilde eleştiren bir perspektif sunmuş ve ilk kez Ma'bed b. Hâlid el-Cuhenî tarafından dile getirilmiştir. Ma'bed'in kaderle ilgili görüşleri toplumda yayılınca, siyasî yönetim bu durumdan rahatsız olmuş ve onun öldürülmesine karar vermiştir. Hicretin 80. yılında, Ma'bed b. Hâlid el-Cuhenî kader ile ilgili düşüncelerinden dolayı öldürülmüştür.²²⁵

Me'mûn döneminde, Mu'tezilî düşünceler devlet tarafından resmiyet kazandığında, bu tartışma yalnızca teorik düzeyde kalmamıştır. Mu'tezile'nin savunduğu ilkeler devlet eliyle uygulamaya konulduğunda, bireyler eylemlerini kendi iradeleriyle gerçekleştirdiklerini ve bunun sonucunda ceza veya ödül alacaklarını bileceklerdi, hiç kimse kadere sığınıp, kötü işler yaparak sevap, iyi işler yaparak da günah kazanacağına inanmayacaktı.²²⁶ Bununla birlikte, halife Me'mûn bu görüşleri benimserken, Mu'tezilî "insan hürriyeti" söylemini paradoksal bir şekilde "siyasî itaat" aracı olarak kullanmıştır. Mu'tezile, insanın fiillerinde özgür olduğunu savunurken, bu özgürlüğü siyasî otoriteye itaat ekseninde kurgulamıştır.²²⁷ Buna karşılık Ahmed b. Hanbel, kader inancını savunarak zulüm ve baskı karşısında sabrı, olayların Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğini kabul ederek pasif direniş göstermeyi tercih etmiştir.²²⁸

Mütevekkil döneminde Mu'tezile ve Cehmiyye'yi tenkit eden hadislerin rivayeti teşvik edilmiş, kelâm ilminin eğitim ve öğretimi yasaklanmış ve bu ilimle uğraşanlar hapse atılmakla tehdit edilmiştir.²²⁹ Bunun sonucunda toplumda, Mu'tezile'ye ve onun öncülüğünde başlayan kelâm ve felsefeye karşı büyük bir tepki meydana gelmiştir. Böylece, kader ve irade hürriyeti tartışmaları Mihne sürecinin en temel düşünsel altyapısını oluşturmuş; dinî bir soru olmanın ötesinde siyasî iktidar, adalet anlayışı ve toplumsal sorumluluğun mahiyeti hakkında derin bir çatışmaya dönüşmüştür.

²²⁵ Ahmed b. Yahya İbn Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, ed. Susanna Diwalt-Wilzer (Beyrut: el-Matbaatu'l-Katuliyye, 1961), 26-27.

²²⁶ Ahmed Emin, "Duha'l-İslâm" (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 3/196-197.

²²⁷ Muhammed Erşid el-Ukeylî, "el-Mu'tezile ve Sılatuhum bi Mihneti Halkı'l-Kur'ân" 13/41-42 (1992), 118.

²²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-ilel ve Ma'rifetu'r-ricâl*, ed. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1988), c. 1/77.

²²⁹ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyâset* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 346-347.

2.3.1.3. Allah'ın Sıfatları Konusundaki Ayrışmalar

Allah'ın sıfatları hakkındaki ezelî ve hâdis kabul edilişiyle ilgili temel ayrışma, doğrudan Halku'l-Kur'ân meselesine yol açmıştır.²³⁰ Mu'tezile, tevhîd ilkesine dayanarak Allah'ın zâtı dışındaki tüm sıfatları reddetmiştir.²³¹ Tevhîd; Allah'ı zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde birleme anlamına gelir ve Mu'tezilî inançların sarsılmaz temelini oluşturur. Mu'tezile'ye göre Allah, mutlak birliğin ve eşsizliğin simgesidir. O'nun eşi ve benzeri yoktur. O, tek başına kadîmdir ve O'ndan başka kadîm olan yoktur. Allah, hiçbir yönüyle yaratıklarına benzemez. O'nun için fenâ, acz ve eksiklik asla söz konusu olamaz.²³²

Mu'tezile'nin Allah'ın zâtı hakkındaki görüşlerinin bir kısmı doğrudan Kur'ân'dan alınmış olup, bu görüşler doğrultusunda Allah'ın zâtıyla âlim ve kâdir olduğunu savunurlar. Zâtının aynı olmayan kadîm sıfatların O'na nisbet edilmesi, tevhîdi zedeler. Mu'tezile, ulûhiyyet konusunda tenzîhi esas almış ve bu esasla çatışan teşbîhî ifadeleri te'vil etmiştir. Te'vil, Mu'tezile'de akla geniş bir alan açmış, tevhîd prensibinden hareketle Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ve Allah'ın görülemeyeceğini iddia etmişlerdir. Aksine inanmak, Allah'ı zaman ve mekân gibi sonradan olma vasıflarla nitelemek hudûs ve teşbîh olur ki bu, tevhîd ilkesine aykırıdır.²³³

Vâsıl b. Atâ, “Kadîm bir sıfatı kabul eden, iki ilâh olduğunu söylemiş olur.”²³⁴ diyerek, sıfatların ezelî olduğunu savunmanın Allah'a şirk koşturmak anlamına geldiğini ifade etmiştir. Tek kadîm olan Allah'tır, O'nun dışındaki her şey sonradan var olmuştur. Bu nedenle, kelâm sıfatının bir yansıması olan Kur'ân da yaratılmıştır.²³⁵ Öte yandan Haşviyye,²³⁶ Allah'na atfedilen el, yüz, göz ve ayak gibi organların aynen kabul edilmesinin ve O'nu cismani bir varlık olarak düşünmenin herhangi bir sakınca teşkil etmediğini belirtir.²³⁷ Kur'ân'ın harf,

²³⁰Yavuz, “Halku'l-Kur'ân”, 15/371.

²³¹Ahmed Emin, *Ferru'l-İslâm*, çev. Ahmed Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitapevi, 1976), 423.

²³²Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 236-237.

²³³Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*, 164.

²³⁴Ebu'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ed. Emir Ali Muhennâ - Ali Hasan Fâûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1998), c. 1/60.

²³⁵Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 82-83.

²³⁶Metin Yurdagör, “Haşviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad. 426-427.

²³⁷en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, c. 2/17.

ses, rakam ve kelimeleriyle ezeli ve kadim bir kitap olduğunu savunarak Halku'l-Kur'an tartışmalarında müfrit beyanlarda bulunmuştur.²³⁸

Böylece Mu'tezile'nin akılcı ve tenzihî yaklaşımı ile Haşviyye'nin literal ve cismanî yaklaşımı arasındaki bu çatışma, Me'mûn döneminin Mihne olayına kadar İslâm dünyasını sarsmaya devam etmiştir. Bu ayrışmalar aynı zamanda siyasî ideoloji, sosyal kontrol ve dinî otorite mücadelelerinin de alanı haline gelmiştir.

2.3.1.4. İman ve Büyük Günah (Mürtekib-i Kebîre) Meseleleri

İmân tartışmaları bağlamında Hâricîler, amelle imânın ayrılmaz bir bütün olduğu görüşünden hareketle büyük günah işleyen kimseleri tekfir etmişlerdir.²³⁹ Mürcie ise bu tartışmalara, amellerin imânın bir parçası olmadığı yönündeki görüşleriyle katılmıştır. Onlara göre imân, dil ile ikrâr ve kalp ile tasdiktir. Bu anlayışa göre İslâm ile imân birbirinden farklı değildir. Allah'ın emirlerine teslimiyet ve itaat anlamına gelen İslâm'da ne İslâmsız imân ne de imânsız İslâm söz konusu olabilir. İmân bakımından müminler eşit kabul edilirken, amel yönünden farklılıklar bulunabilir.²⁴⁰

Büyük günah işleyen kişilere kâfir adını veren Hâricîler, siyâsî alanda bu imân anlayışlarının yansımasını görmüşlerdir. Buna göre büyük günah işleyen kimselerin imândan çıkabileceğini, zâlim yöneticiye karşı isyan etmenin ise vâcip olduğunu savunmuşlardır.²⁴¹ Ehl-i Kible arasında olup Allah'ın buyruklarını anlayabilen kişinin büyük günahlardan dolayı öldürülemeyeceği ifadelerini kullanmışlardır.²⁴² Büyük günah işleyen kişilere kâfir adını veren Hâricîlere rağmen Mu'tezile, büyük günah işleyen kişinin kâfir olduğuyla ilgili bir icmâ bulunmadığını, fakat fâsık olduğuyla ilgili bir icmâ bulunduğunu belirterek "el-Menzile beyne'l-menzileteyn" görüşünü ortaya koymuştur.²⁴³ Büyük günah işleyenler bu görüşe göre ne kâfirdir ne de mümindir; büyük günah işleyen kişilere fâsık denir. Fâsık ise küfür ile imân

²³⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. 1/109, 121-122.

²³⁹ Fığlalı, "Hâricîler", 16/187-193.

²⁴⁰ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/42-43.

²⁴¹ Kādî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Şehü'l-Usûli'l-hamse* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 705-707.

²⁴² Rebîc b. Habîb el-Ferâhîdî el-Basrî, *el-Câmi'ü's-Sahîh Müsnedü'l-İmam er-Rebîc b. Habîb* (Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1995), 3/775.

²⁴³ Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 45.

arasında bir yerde bulunur. Bununla birlikte her günah için tövbe edilebilir.²⁴⁴

2.3.2. Mihne'nin İtikâdî Grupların Teşekkülüne Yönelik Etkileri ve Kutuplaşmaya Etkisi

İtikâdî ve siyâsî İslâm tarihi konuları içerisinde Mihne süreci, sınırları sadece Halku'l-Kur'ân tartışmasıyla çizilemeyecek kadar derin; tesiri en çok Kelâm İlmi ve Mezhepler Tarihi üzerinde hissedilen dinî-siyasî bir kırılma noktasıdır. Bu süreç, İslâm toplumunda o güne kadar nispeten daha esnek ve geçişken olan fikir hareketlerini devletin cebir gücüyle taraf olmaya zorlamış ve itikâdî grupların teşekkül sürecini hızlandırmıştır.²⁴⁵

Sürecin yarattığı en belirgin etki itikâdî alandaki kutuplaşma olgusudur. Devletin inanç alanına müdahil olup Mu'tezile öğretisini resmî ideoloji olarak dayatması, karşıt görüşleri marjinalize etmiş ve orta yol arayışlarını neredeyse imkânsız hale getirmiştir.²⁴⁶ Bu gergin ortamda, taraflar arasında bilimsel tartışma zemini kaybolmuş ve yerini suçlama ve eleştiri mekanizmalarına bırakmıştır.²⁴⁷ Nitekim Mihne sonrasında, kutuplaşmanın bir sonucu olarak mutedil şahıslar ve görüşler görünmez hale gelirken uç noktadaki tavırlar daha fazla taraftar bulmuş ve mezheplerin kimlik inşası bu çatışma üzerinden şekillenmiştir.²⁴⁸

Mihne'nin yarattığı bu zor durum, grupların kendilerini tanımlarken başkaları üzerinden ötekileştirme üzerinden kimlik inşasına yol açmıştır. Siyasî gücün desteğini alan akılcı yaklaşımlar ile halkın ve geleneğin desteğini alan nas merkezli yaklaşımlar arasındaki bu mücadele, ilerleyen dönemde Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile gibi ana grupların sınırlarını belirleyen en önemli etken olmuştur.²⁴⁹

2.3.2.1. Mu'tezile Mezhebinin Devlet Desteğiyle Kurumsallaşmasındaki Tesiri

Abbâsî halifesi Me'mûn dönemi (813-833), İslâm düşünce tarihinde önemli bir değişim zamanıdır. Bu dönemde, Mu'tezile mezhebi, sivil ve entelektüel bir grup olmaktan çıkıp, devletin gücünü destekleyen resmî bir güç ve ideolojik bir araç haline gelmiştir.

²⁴⁴Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre: Bir Hâricî / İbâdî Klasığı*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 97.

²⁴⁵Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 145; Halil Arslan - Salih Sabri Yavuz, "Mihne Sonrası Sünni Düşüncede Kırılma", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 13-14.

²⁴⁶Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 115-117.

²⁴⁷Arslan - Yavuz, "Mihne Sonrası Sünni Düşüncede Kırılma", 33-34.

²⁴⁸Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 366-368.

²⁴⁹Yücesoy, "Mihne", 30/28.

Bu değişiklik, sadece dinî bir tercih veya halifenin kişisel inançlarındaki bir değişiklikten daha fazlasıdır. Saltanatın yeniden düzenlenmesi, farklı kültürlerin bir araya getirilmesi ve merkezî otoritenin meşruiyetinin akılcı temellerle yeniden inşa edilmesi projesiyle doğrudan bağlantılıdır. Döneme ait birincil kaynaklardaki resmî yazışmalar, emirnâmeler ve vali mektupları incelendiğinde, Mihne sürecinin bizzat halife tarafından yönetildiği, valilere gönderilen talimatlarla Halku'l-Kur'ân fikrinin bir inanç esasından öte devlete sadakatin ve bürokratik liyakatin en temel ölçütü haline getirildiği görülmektedir.²⁵⁰

Siyâsî ve itikâdî tarih analizlerine göre bu dinî-siyâsî hareket, Bağdat merkezli geleneksel Arap yönetimi ve halk üzerinde büyük bir nüfuzu bulunan Ehl-i Hadîs ulemâsının gücünü kırma hedefini taşımaktadır.²⁵¹ Geleneksel ulemâ, Arap yönetimine dayalı bir düzeni ve nakil merkezli itaat anlayışını temsil etmiştir. Halife ise, imparatorluğun genişleyen sınırları içindeki Şîî, Sünnî, Arap ve Mevâlî gruplarını tevhd ve adalet gibi evrensel ve mantıklı prensipler altında birleştirecek bir kimlik aramaya çalışmıştır.²⁵² Bu bağlamda Mu'tezile, sunduğu evrensel teoloji ve akılcı hukuk yaklaşımıyla, devletin ihtiyaç duyduğu bu ideolojisini sağlayan yegâne yapı olarak öne çıkmıştır.²⁵³

Mu'tezile'nin bu süreçte devletin resmî mezhebi haline gelmesi, sivil alandan kamusal alana taşınması ve kurumsallaşması, devletin tüm organlarını kapsayan dört temel stratejik alanda gerçekleşmiştir:

a. Hukukî Kurumsallaşma ve Yargı Mekanizmasının (Kādıkudâthlık) Dönüşümü

Bir mezhebin devletleşme sürecindeki en önemli adımı, hukuk sistemini ve yargıyı kendi inanç fikriyatına göre yeniden düzenlemesidir. Halife Me'mûn ve özellikle Halife Mu'tasım dönemlerinde, yargının en üst makamı olan Başkadılık makamına Mu'tezile mezhebinin önemli hukukçuları özellikle Ahmed b. Ebû Duâd atanarak bu süreç kurumsallaşmıştır. Bu dönemde yargı, sadece hukukî ihtilafların çözüldüğü bir merci olmaktan çıkıp, devletin resmî ideolojisinin toplumun her kesimine dayatıldığı bir kontrol mekanizması

²⁵⁰et-Taberî, "Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk", 1967, c. 8/631-645.

²⁵¹Yücesoy, "Mihne", 30/27; Uğur Erman, "Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemikler", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2007), 83-85.

²⁵²Dominique Sourdel, "La politique religieuse du calife abbâsîde al-Ma'mûn", *Revue des Études Islamiques (REI)*, (1962), 38-48.

²⁵³İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/392.

haline gelmiştir.²⁵⁴ Kâdilkudâtlik makamının yetkileri genişletilerek, taşradaki tüm kadı tayinleri ve azilleri, Halku'l-Kur'ân inancına sadakat şartına bağlanmıştır. Mahkemelerde şahitlik yapacak kişilerin dahi bu inancı benimseyip benimsemedikleri sorgulanmış, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerin şahitlikleri, adalet vasfını yitirdikleri gerekçesiyle geçersiz sayılmıştır.²⁵⁵ Uygulamalar o kadar ileri götürülmüştür ki, Mu'tezilî inancını benimsemeyenlerin ticarî davaları aleyhlerine sonuçlanmış, miras hakları kısıtlanmış ve sosyal statüleri zayıflatılmıştır. Böylece mezhep, sadece teorik tartışmaların ötesine geçerek; özellikle Ehl-i Hadîs mensuplarını yargı aracılığıyla baskılayan, hapse atan ve ekonomik açıdan tecrit eden güçlü bir bürokratik yapıya dönüşmüştür.²⁵⁶ Hukukun bu şekilde bir araç olarak kullanılması, Mu'tezile'nin adalet (*el-adl*) prensibini teorik düzeyde savunurken, pratikte devletin kılıcı olarak algılanmasına yol açmıştır.²⁵⁷ Bu durum, Mu'tezile'nin savunduğu adalet ilkesiyle fiilî uygulamaları arasındaki derin çelişkiyi ortaya koymaktadır. Nitekim Kur'ân'ın; “*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır*”²⁵⁸ ilkesiyle beyan ettiği kınama, bu tarihsel tutarsızlığın dinî zemindeki karşılığını teşkil etmektedir.

b. Fikri Hâkimiyet ve Beytülhikme'nin Rolü

Mu'tezile mezhebinin devlet desteğiyle kurumsallaşmasının ikinci aşaması, bilgi üretimi ve kültürel alanda gerçekleşmiştir. Halifenin desteklediği rasyonalist bilgi anlayışı, dönemin bilim ve kültür politikalarıyla tamamen uyumluydu. Klasik biyografi ve tarih kaynaklarına göre, Beytülhikme çevresinde yürütülen yoğun ve sistematik tercüme faaliyetleri, Antik Yunan felsefesi, mantık ve tabiat bilimlerinin İslâm dünyasına aktarılmasında Mu'tezile'ye entelektüel bir üstünlük sağlamıştır.²⁵⁹ Devlet, tercüme faaliyetlerini finanse ederken Mu'tezilî âlimleri bu kurumların başına getirerek onları devletin aydın kesimi olarak konumlandırmıştır. Bu dönemde kelâm ilmi, sadece dinî bir savunma aracı olmaktan çıkıp, Hristiyan, Yahudi ve Maniheizt teolojilere karşı İslâm'ı rasyonel delillerle savunan

²⁵⁴ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 145-160.

²⁵⁵ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 148-152.

²⁵⁶ Yücesoy, “Mihne”, 30/27; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 155-158.

²⁵⁷ Arslan - Yavuz, “Mihne Sonrası Sünni Düşünce Kırılma”, 20.

²⁵⁸ *Kur'an Yolu Meâlî*, Saf 61/3, 4.

²⁵⁹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Tercüme Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 55-56; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, 165-170.

resmî bir devlet teolojisi haline gelmiştir. Sarayda, halifenin bizzat başkanlık ettiği kelâm tartışmaları düzenlenmiş ve Mu‘tezilî âlimlerin bilgi ve cedel yöntemleriyle rakiplerini mağlup ettikleri gösteriler gerçekleştirilmiştir. Bu meclislerde akılcı söylem devlet katında değer kazanırken, nakilci ve geleneksel yöntemler yetersiz görülerek dışlanmıştır. Böylece Mu‘tezile, devletin aydınlanma projesinin taşıyıcısı konumuna yükselmiş, bilgi iktidarını elinde tutarak toplumsal hafızayı ve ilmî paradigmayı yeniden şekillendirmeye çalışmıştır.²⁶⁰

c. Sosyo-Politik Taban ve “Mevâlî” Sınıfının Bütünleşmesi

Mu‘tezile’nin kurumsallaşmasının arkasındaki sosyolojik dinamikler incelendiğinde, bu sürecin bir sınıf mücadelesi boyutunu da içerdiği anlaşılmaktadır. Modern araştırmaların ortaya koyduğu üzere Halife Me’mûn, Mu‘tezile’yi o dönemde yükselen, bürokraside ve ticarete etkinleşen ancak Arap soyluları tarafından dışlanan Mevâlî sınıfının temsilcisi olarak görmüştür.²⁶¹

Emevîler döneminde dışlanan bu gruplar, Abbâsî devrimiyle birlikte devlet görevlerinde yer almaya başlamış, ancak siyâsî varlıklarını meşrulaştıracak ideolojik bir temele ihtiyaç duymuşlardır.²⁶² Mu‘tezile’nin insanı ve akıllı merkeze alan, soy ve kabile üstünlüğünü reddeden, adalet ve liyakati önemseyen evrensel görüşü, bu yeni bürokratik sınıfın talepleriyle tam bir uyum sağlamıştır.²⁶³ Halife, bu sınıfı ve onların benimsediği Mu‘tezile mezhebini sisteme entegre ederek, geleneksel Arap kabile asabiyetine ve Ehl-i Hadîs’in halk üzerindeki geleneksel otoritesine karşı güçlü bir denge unsuru oluşturmuştur. Dolayısıyla Mu‘tezile’nin devletleşmesi, sadece dinî bir tercih değil, imparatorluğun nüfus yapısındaki köklü değişimin idarî yapıya bir yansımasıdır.²⁶⁴

d. Dinî-Siyasî Meşruiyet ve “Emr-i bi’l-Ma rûf” İlkesinin Dönüşümü

Mu‘tezile’nin beş temel esasından biri olan “emr-i bi’l-ma rûf nehy-i ani’l-münker” ilkesi, bu süreçte sivil bir ahlâk kuralı olmaktan çıkmıştır. Devletin toplumu dönüştürme ve inançlarını denetleme hakkı, dinî bir dayanak haline gelmiştir. Halife, imam sıfatıyla dinî otoriteyi de şahsında toplarken, bu ilkeyi kullanarak toplumun inanç dünyasına

²⁶⁰ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd’ün Çilesi)*, 113-120.

²⁶¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 285-290.

²⁶² Bozkurt, *Mu‘tezile’nin Altın Çağı: Me’mûn Dönemi*, 85-92.

²⁶³ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd’ün Çilesi)*, 65-72.

²⁶⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 285-290.

müdahale etme yetkisini kendinde görmüştür.²⁶⁵ Devlet, bu ilke gereğince Halku'l-Kur'ân gibi ma'rûf kabul ettiği bir inancı topluma emretmeyi, münker kabul ettiği görüşleri ise güç kullanarak engellemeyi dinî bir vazife olarak kabul etmiştir. Bu dinî-siyâsî yorum, Mihne sorgulamalarının meşruiyet zeminini oluşturmuştur.²⁶⁶ Ancak bu durum, mezhebin özgür irade ve insan hürriyeti üzerine kurulu teorik yapısıyla büyük bir çelişki yaratmıştır. Başlangıçta Emevî zulmüne karşı adalet isteyen sivil bir hareket, iktidara gelince kendi doğrularını zorla kabul ettiren otoriter bir yapıya dönüşmüştür.²⁶⁷

Sonuç olarak, Mu'tezile'nin devlet desteğiyle hızlı bir şekilde kurumsallaşması, ironik bir biçimde mezhebin sonunu getiren en büyük etken olmuştur. Mezhep, varlığını ve gücünü tamamen siyâsî otoriteye bağlamış, bu da geniş halk kitlelerinden kopmasına yol açmıştır. Halk ve sivil ulemâ gözünde Mu'tezile, ilmî bir ekol olmaktan çok, saray ulemâsı ve devletin polis gücüyle özdeşleşmiştir. Halife Mütevekkil döneminde siyâsî destek çekilince, Mu'tezile sadece gücünü kaybetmekle kalmamış, arkasında kendisini savunacak bir halk desteği veya bağımsız bir ilmî gelenek de bulamamıştır.²⁶⁸ Bu deneyim, itikâdî ve siyâsî İslâm tarihi içerisinde, devletle bütünleşen ilmî hareketlerin siyâsî iktidarın kaderine bağımlı hale geldiğini ve sivil niteliklerini kaybettiklerinde kalıcılıklarını da yitirdiklerini gösteren en dikkat çekici tarihsel örneği teşkil etmektedir.²⁶⁹

2.3.2.2. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat (Ehl-i Hadis)'in Kurucu Kimliğinin Oluşumu

İtikâdî İslâm Mezhepleri tarihinde yaşanan mihne hadisesi, Ehl-i Hadîs'in kurucu kimliğinin oluşumunda belirleyici bir dönüm noktasıdır.²⁷⁰ Abbâsî halifesi Me'mûn'un başlattığı Halku'l-Kur'ân tartışması, devlet eliyle dayatılan bir inanç imtihanına dönüşmüş ve bu süreçte İmam Ahmed'in direnişi, Ehl-i Hadîs'in hem ilmî hem de toplumsal meşruiyetini pekiştirmiştir.²⁷¹ Ahmed b. Hanbel'in işkence ve hapis karşısındaki sebatı, halkın gözünde sünneti koruyan imam imajını güçlendirmiş ve Ehl-i Sünnet kimliğinin ahlâkî temellerini

²⁶⁵ Mehmet Şaşa, "Mu'tezile'de 'Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Anî'l-Münker' İlkesi ve Siyâsî Otorite-Kadı Abdulcebbar Örneği", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 10 (2018), 94-95.

²⁶⁶ Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2011), 56-63.

²⁶⁷ Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", 68.

²⁶⁸ Yücesoy, "Mihne", 30/28.

²⁶⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 125-130.

²⁷⁰ Yıldırım, "Halku'l-Kur'ân Meselesinin Politik İstismarı", 50-51.

²⁷¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 220-223.

oluşturmuştur.²⁷² Ehl-i Hadîs, Mihne karşısında nas merkezli bir duruş sergileyerek Kur'ân ve hadisleri itikâdın temel kaynağı kabul etmiş, akli ise sınırlı bir yardımcı unsur olarak görmüştür. Bu tavır, Mu'tezile'nin akılcı yorumlarına karşı güçlü bir alternatif sunmuş ve Ehl-i Sünnet'in kurucu kimliğini belirginleştirmiştir.²⁷³ Mihne sonrası dönemde hadis otoriteleri tarafından kaleme alınan Kitâbü's-Sünne ve benzeri eserler, Ehl-i Hadîs'in akîdeyi sistematik hale getirmesine katkı sağlamış; Allah'ın sıfatları, rü'yetullâh, imân-amel ilişkisi gibi konular bu literatürde ayrıntılı biçimde işlenmiştir.²⁷⁴ Halife Mütevekkil'in Mihne'yi kaldırmasıyla birlikte Ehl-i Hadîs, devlet desteğini doğrudan arkasına almasa da toplumsal ve ilmî çevrelerde büyük bir prestij kazanmıştır.²⁷⁵ Bu dönemde cerh ve ta'dîl faaliyetlerinde âlimlerin Mihne karşısındaki tutumları birer güvenilirlik ölçütü haline gelmiş, Ahmed b. Hanbel'in çizgisi Sünnî kimlik için temel referans noktası olmuştur. Böylece Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, Mihne sürecinde şekillenen kimliğini sonraki yüzyıllarda Eş'arî ve Mâtürîdî kelâm ekolleriyle sentezleyerek ana gövde haline getirmiştir.²⁷⁶ Bu açıdan bakıldığında, Halku'l-Kur'ân meselesi neticesinde patlak veren Mihne olayının pek çok menfi neticesinin yanında, Ehl-i Sünnet akîdesinin temellerini sağlamlaştırması bakımından olumlu sonuçları da olduğu görülmektedir. Zira bu süreçte Sünnet ile ilgili temel eserler telif edilmiş ve özellikle akîde meselelerinde Kitap ve Sünnet'in otoritesine yapılan vurgu bu asli kaynakların önemini pekiştirmiştir.

Netice itibarıyla Mihne olayı, Ehl-i Hadîs'in kurucu kimliğini hem ilmî hem de toplumsal düzeyde tahkim etmiş.²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel'in sergilediği sarsılmaz direniş, Sünnîliğin temel referans noktalarından biri olarak İslam tarihinde kalıcı bir iz bırakmıştır.²⁷⁸

2.3.2.3. Şia ve Diğer Fırkaların Mihne Karşısındaki Konumu ve Tutumu

Mihne süreci, İslâm tarihinde genellikle Abbâsî yönetimi ile Ehl-i Hadîs âlimleri arasında cereyan eden bir gerilim olarak öne çıksa da, dönemin diğer etkili mezheplerinin

²⁷²Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*, 125-128.

²⁷³Mehmet Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 26-27.

²⁷⁴Yücesoy, "Mihne", 30/28.

²⁷⁵Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismanı", 66.

²⁷⁶Yücesoy, "Mihne", 30/28.

²⁷⁷Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2009), 1/220.

²⁷⁸Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ed. Muhammed Seyyid Geylani (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1975), 1/78.

bu olaylar karşısındaki tutumu, sürecin dinî-siyâsî karakterini anlamak açısından son derece önemlidir. Şîa,²⁷⁹ Zeydiyye²⁸⁰ ve Mürcie²⁸¹ gibi fırkaların Mihne karşısında genellikle sessiz kaldıkları veya dolaylı bir uzlaşî içinde oldukları görülmektedir. Bu grupların baskı görmemelerinin temel sebebi, sorgulamanın merkezinde yer alan Halku'l-Kur'ân meselesinde devletin resmî ideolojisiyle itikâdî bir çatışma yaşamamalarıdır.²⁸² Bu durum, Mihne olayında bütün mezheplerin aynı tavrı göstermediğini ve dolayısıyla bu süreç neticesinde aynı baskı ve zulme maruz kalmadıklarını kanıtlamaktadır. Dönemin en güçlü muhalif gruplarından olan İmâmiyye Şîası, Mihne sürecinde yönetime karşı çatışmacı bir tavır sergilememiştir. Siyâsî meşruiyet açısından Abbâsî halifelerini tanımasalar da itikâdî konularda Mu'tezile ile paralel bir düşünce yapısına sahip oldukları bilinmektedir.²⁸³ Şîa inancına göre Allah'ın sıfatları Zâtı'ndan ayrı düşünülemez ve Kur'ân, Allah'ın yarattığı bir kelâmdır. Dolayısıyla Halife Me'mûn ve haleflerinin dayattığı bu fikir, Şîî ulemâ için reddedilecek bir bid'at değil, tevhîdin bir gereği olarak görülmüştür. Bu teolojik ortaklık, Şîî âlimlerin Mihne mahkemelerinde yargılanmasını engellemiştir. Ayrıca Halife Me'mûn'un, Şîîlerin sekizinci imamı Ali er-Rızâ'yı halef tayin ederek Ehl-i Beyt taraftarlarıyla kurduğu siyâsî yakınlık, Şîa'nın bu süreçte yönetime karşı sessiz kalmasında belirleyici bir faktör olmuştur.²⁸⁴

Şîa'nın nispeten daha ılımlı bir kolu olan Zeydiyye ise,²⁸⁵ itikâdî konularda Mu'tezile ile Adalet ve Tevhîd prensiplerinde birleşmiş, Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinde de Ehl-i Hadîs'in aksine mahlûk görüşünü savunmuştur. Bu teolojik ortaklık sebebiyle Zeydî çevreler, Mihne sürecinde inançlarından ötürü sorgulanmamış; süreç daha çok Ehl-i Hadîs ekolünün

²⁷⁹Mustafa Öz, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/Şîa: Terim anlamı Resûl-u Ekrem'in vefatından sonra devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan toplulukları ifade eder. 111-114.

²⁸⁰Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), Zeydiyye: II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şîî fırkası. 328-331.

²⁸¹Kutlu, "Mürcie", 32/Mürcie: siyâsî ve itikâdî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, mânevî sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir. 41-45.

²⁸²Yücesoy, "Mihne", 30/27.

²⁸³Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Babeveyh el -Kummî (Şeyh Sadûk), *Risâletü'l-İ'tikadîti'l-İmâmiyye (Şîî-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1978), 98.

²⁸⁴Habip Demir, *Horasan'da Şîîlik İran'da Şîîliğin Tarihsel Kökleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 85.

²⁸⁵Gökalp, "Zeydiyye", 329.

tasfiyesine odaklanmıştır.²⁸⁶ Dönemin diğer önemli gruplarından olan Mürcie ve onunla bağlantılı görülen Cehmiyye mensupları, sürecin aktif veya pasif destekçileri arasında yer almıştır. Ahmed b. Hanbel ve taraftarları, kendilerini sorgulayan devlet görevlilerini ve Mu'tezilî kadıları genellikle Cehmiyye olarak adlandırmışlardır.²⁸⁷ Özellikle dönemin etkili isimlerinden ve Mürcie-Cehmiyye çizgisinde yer alan Bîşr el-Merîsî, Mihne'nin fikrî altyapısının oluşmasında kilit bir rol üstlenmiştir.²⁸⁸ Mürcie'nin siyâsî otoriteye itaat konusundaki genel eğilimi ve imânı sadece tasdikle sınırlı tutup ameli ikinci plana iten anlayışı, Abbâsî yönetiminin politikalarıyla örtüşmüştür. Bu grup, halifenin emirlerine karşı direnmemeyi tercih ederek Ehl-i Hadîs'in karşısında, iktidarın yanında konumlanmıştır.

Netice itibarıyla Mihne, toplumun tüm katmanlarını hedef alan bir sorgulama değil, nasları aklın önünde tutan Ehl-i Hadîs ekolünü hedef alan bir tasfiye sürecidir. Şîa, Zeydiyye ve Mürcie, ya inançları gereği İlâhî Kelâm'ın mahlûk olduğu fikrini kabul ettikleri için ya da siyâsî konjonktür gereği bu çatışmanın tarafı olmadıkları için sürecin dışında kalmışlardır. Diğer fırkaların bu sessizliği veya dolaylı desteği, Ahmed b. Hanbel'in tek başına gösterdiği direnişi halk nezdinde daha mu'taber kılmış ve Sünnî kimliğin inşasında belirleyici bir rol oynamıştır.²⁸⁹

2.3.3. Mihne Sonrası İtikadî Ayrışmaların Keskinleşmesi ve Kalıcı Sonuçları

Mihne, özellikle 833-848 yılları arasında Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde yürütülen²⁹⁰ ve Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında yaşanan şiddetli bir itikadî çatışmanın simgesi olarak kabul edilen bir süreçtir. Bu dönemde devlet, Mu'tezile'nin akılcı ve kelâmî görüşlerini resmî mezhep olarak dayatmış, özellikle Kelâmullah'ın mahlûkiyetini reddeden ulemâya karşı hapis ve işkence dahil sert yaptırımlar uygulamıştır. Mihne sonrası dönemde ise bu zorlayıcı uygulamaların sona ermesiyle itikadî ayrışmalar daha da belirginleşmiş ve İslâm düşünce tarihinde kalıcı sonuçlar doğurmuştur.²⁹¹

Mihne'nin sona ermesiyle birlikte, Ehl-i Sünnet âlimleri üzerindeki baskı azalmış

²⁸⁶Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 412.

²⁸⁷Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", 60.

²⁸⁸Ahmet Saim Kılavuz, "Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî: Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 103.

²⁸⁹Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/78.

²⁹⁰Yücesoy, "Mihne", 30/26.

²⁹¹el-Ukeylî, "el-Mu'tezile ve Sılatuhum bi Mihneti Halkı'l-Kur'ân", 41-42.

ve geleneksel Sünnî itikâdın temelleri güçlenmiştir. Bu durum, Sünnî bloğun kendi içinde sistemleşmesini ve özellikle Eş‘arî ekolünün yükselişini hızlandırmıştır. Mihne öncesinde devletin desteklediği Mu‘tezile, bu süreçteki baskıcı tutumu sebebiyle halk nezdinde itibar kaybetmiş, buna karşılık Eş‘arîlerin kelâm anlayışı zamanla yaygınlık kazanmıştır. Eş‘arîler, akıl ve nakil arasında orta bir yol belirleyerek, aklın sınırlarını kabul etmekle birlikte naklin önceliğini vurgulamışlardır. Bu yaklaşım, Mihne sonrası Sünnî düşüncenin temel taşı haline gelmiştir.²⁹²

²⁹²Yusuf Şevki Yavuz, “Eş‘ariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/448.

6. SONUÇLAR

Mihne süreci, İtikâdi İslâm Mezhepleri tarihinde sadece Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışması değil, itikâdî, siyasî ve sosyolojik dinamiklerin iç içe geçtiği köklü bir kırılma noktasıdır. Tezimiz boyunca incelediğimiz üzere, bu sürecin en büyük kaybedeni Mu'tezile olmuştur. Başlangıçta Emevî asabiyetine karşı adaleti savunan sivil bir hareket olan Mu'tezile, Abbâsî iktidarıyla girdiği başarısız ittifak neticesinde devletin baskı aygıtına dönüşmüştür. Kādîlkudâtlik makamını ele geçirerek yargıyı ideolojik bir filtre haline getirmeleri ve “emr-i bi'l-ma'rûf” ilkesini tebaayı sorgulama aracına dönüştürmeleri, onları halk nazarında meşruiyet kaybına uğratmış, siyasî destek çekildiğinde ise arkalarında sivil bir taban bırakamamalarına neden olmuştur. Mihne, aynı zamanda bir sınıf mücadelesinin tezahürüdür. Mevâlî sınıfının bürokrasideki yükselişini rasyonalist bir zeminle tahkim etmeye çalışan Me'mûn, Mu'tezile'yi bir imparatorluk ideolojisi olarak kullanmıştır. Buna karşın Ehl-i Hadîs, halkın ve geleneğin desteğini arkasına alarak nas merkezli bir direniş sergilemiştir. Ahmed b. Hanbel'in şahsında kristalleşen bu kararlı duruş, Ehl-i Sünnet kimliğinin sadece itikâdî değil, aynı zamanda ahlâkî ve toplumsal temellerini de atmıştır. Şîa, Zeydiyye ve Mürchie gibi grupların ise doktriner uyum veya siyasî konjonktür gereği süreçte sessiz kalmaları, Ahmed b. Hanbel'in direnişini halk nezdinde daha mu teber kılmış ve Sünnî kimliğin inşasında onu yegâne referans noktası haline getirmiştir. Sürecin ilmî miras açısından bilançosu ise oldukça ağırdır. Mu'tezile'nin tasfiyesiyle birlikte rasyonel damar zayıflamış, felsefî düşünce “saray ideolojisi” ile özdeşleştirilerek marjinalize edilmiştir. Hanefîler gibi Ehl-i re'y ekolleri de bu süreçte zarar görmüş, Mihne sonrası yükselen Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik gibi kelâmî sentezler, Hanbelîlerin uzlaşmaz tavrı nedeniyle meşruiyetlerini kabul ettirmek için uzun süre mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Netice itibarıyla Mihne, siyasî otoritenin dinî söylemi kendi bekası doğrultusunda araçsallaştırmasının acı bir örneğidir. İktidarın, dönemsel çıkarları için dinî grupları destekleyip sonra da feda edebildiğini gösteren bu tecrübe, din-siyaset ilişkisinin doğası hakkında günümüze de ışık tutmaktadır. Mu'tezile'nin siyasetle kurduğu organik bağ kendi sonlarını hazırlarken, Ahmed b. Hanbel'in ilkeli direnişi, ilmin siyaset karşısındaki izzetini korumuş ve Sünnî omurganın tarih sahnesine çıkışını sağlamıştır.

KAYNAKLAR

(1988).

Abdullah, E., & Hanbel, İ. (1983). *Zikru Mihneti'l-Ahmed b* (Hanbel.). Muhammed Nağş. Mısır.

Akoğlu, M. (2001). *Mihne Hâdiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*. Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi.

Akoğlu, M. (2005). Ahmed b. Ebî Duâd'ın Abbasi-Mu'tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, 7(1), 93–103.

Akoğlu, M. (2006). *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İz Yayıncılık.

Akyüz, A. (1988). *Abdürrezzâk es-San'anî*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/298-299. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Apak, Â. (2019). Ana Hatlarıyla İslam Tarihi. 8 Cilt. *İstanbul: Ensar Neşriyat*, 13.

Ardoğan, R. (2008). Mutezile'nin Halkul'Kur'an Fikrinin Eş'ariyye–Maturidiyye Kelâmına Nüfuzu: Kelâm-ı Nefsi Kavramlaştırması". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 125–158.

arî, E.-H. E. (2019). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. *İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları*, 1. Basım.

Asâkir, İ., & el-Hasen, E.-K. A. (1995). *Târîhu Medîneti Dîmaşk*". ed. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Âmûrî. Dârü'l-Fikr.

Avcı, C. (2020). *Mu'tasım Billâh*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/380-382. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ay, M. (2002). *Mu'tezile ve Siyâset*. Pınar Yayınları.

Aydınlı, A. (1994). *Ehl-i Hadîs*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/507-508. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

b, S. (2016). *Zekvân. es-Sîre: Bir Hâricî / İbâdî Klasığı*. çev. Harun Yıldız. Ankara Okulu Yayınları.

Bağdâdî. (2001). *Abdulkâhir el-. el-Fark beyne'l-Fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Türkiye Diyanet Vakfı.

Balcı, A. (2001). *Sosyal Bilimlerde Araştırma*. Pegem Akademi Yayıncılık.

Barthold, W. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Fuad Köprülü. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Basrî, R. b. (t.y.). *Habîb el-Ferâhîd el-. el-Câmi'ü's-Sahîh Müsnedü'l-İmam er-Rebîc b. Habîb*. Dârü'l-Hikme.

Beşer, F. (2004). Ebu Hanîfe'nin Kur'ân Anlayışı". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 15.

Bozkurt, N. (1997). *Hârûnürreşîd*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/258-261. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bozkurt, N. (2002). *Mu'tezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*. Ankara Okulu Yayınları.

- Bozkurt, N. (2016). *Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi* (M. M. Söylemez, Ed.). Ankara Okulu Yay.
- Bozkurt, N. (2004). *Me'mûn*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/101-104. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Buhârî, İ. M. b. İ. e. (1987). *el-Câmi'u's-Sahîh (Sahîh-i Buhârî)*. Dâru'l-Ma'rife.
- Bulut, Z. (2017). Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı). *Kelâm Araştırmaları Dergisi (KADER)*, 15(1), 75–110.
- Câhız, E. O. A. b. B. e. (1964). *Resâilü'l-Câhız* (A. M. Harun, Ed.). Mektebetü'l-Hancı.
- Çalgan, M. A. (2020). Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm'de İbn Kesîr'in Hadis Şerh Metodu ve Metin Tenkidi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 97–118.
- Çelebi, A. (1983). İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi. çev. Ali Yardım.
- Çelebi, İ. (2002). *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbâr*. Rağbet Yayınları.
- Çelebi, İ. (2020). *Mu'tezile*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- çev, K. Y. M. (2020). *Hayrettin Kahraman vd.* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Demir, A. (1974). *Tefsirde İsrailiyat*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Demir, H. (2017). *Horasan'da Şiîlik İran'da Şiîliğin Tarihsel Kökleri*. Otto Yayınları.
- Demiral, S. (t.y.). *Erken Dönemde Zihinsel Dönüşüm Bağlamında Halku'l Kur'an Meselesi*. İbn Haldun Çalışmaları Dergisi.
- Demircan, A. (1996). *Hâricîlerin Siyâsî Faaliyetleri*. Beyan Yayınları.
- Demirci, M. (2009). *Sâmerrâ*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/70-71. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Doğan, N. (2014). Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şîî İmam Ali er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti. *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 78(283), 855–879.
- Döner, E. (2015). *Tefsirde İsrailiyat'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Ankara Okulu Yay.
- Dûrî, A. e. (Ed.). (1991). *Bağdat*. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/425-433. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eker, N. (2021). Tercüme Faaliyetleri ve Mu'tezilî Oluşuma Etkisi – Felsefî Düşüncenin İslam Kelamına Dahil Olması Bağlamında Bir Değerlendirme. *Batman Akademi Dergisi*, 5(2), 363–405.
- el-Bağdâdî, H., & Ali, E. B. A. (1997). *Târîhu Bağdâd* (M. A. Atâ, Ed.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Câbirî, M. Â. (2019). *Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller (İbn Hanbel Mihnesi ve İbn Rüşd'ün Çilesi)*. çev. Mana Yayınları.
- el-Milel, Ş. (1975). Dâru'l-Ma'rifet.
- Emin, A. (1976). *Ferru'l-İslâm*. çev. Ahmed Serdaroğlu. Kılıç Kitapevi.
- Emin, A. (2010). *Duha'l-İslâm*. C, 3.
- Emin, A. D.-İ. (2010). *Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, 3. Basım.

- Emin, A. (2018). *Zuhru'l-İslam*. Hindâvi Yayınevi.
- Erdem, G. (2013). İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme". *Dini Araştırmalar Derneği*, 16(42), 57-77.
- Erman, U. (2007). Ehl-i Hadîs ve Mu'tezile Arasında Yaşanan Polemikler". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 83-106.
- Eş'arî. (1987). *Ebü'l-Hasan el-. el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire.
- Fevzân, A. b. (2010). *Fezân b. Sâlih el-. el-Mihnetü ve Eseruhâ fî Menheci'l-İmâm Ahmed en-Nakdî. Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî li'n-Neşri ve't-Tevzîc*, 1. Basım.
- Fığlalı, E. R. (1997). *Hâricîler*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gökalp, Y. (2013). *Zeydiyye*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 328-331. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gölcük, Ş. (1993). *Cehm b. Safvân*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Tercüme Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. çev. Lütfü Şimşek. Kitap Yayınevi.
- Güner, O. (2011). *Ebü Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler*. İnsan Yayınları.
- Halil - Yavuz, S. S. A. (2022). Mihne Sonrası Sünni Düşünce Kırılma". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 12-35.
- Hanbel, A. (1988). *Kitâbu'l-ilel ve Ma'rifetu'r-ricâl*. ed. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. 4 Cilt. el-Mektebü'l-İslâmî.
- Hansu, H. (2018). *Mu'tezile ve Hadis*. Otto Yayınları.
- Hemedânî, K. A. b. (1988a). Ahmed el-. Şehû'l-Usûli'l-hamse. *Kahire: Mektebetu Vehbe*, 3.
- Hemedânî, K. A. b. (1988b). Ahmed el-. Şerhü'l-Usûli'l-hamse. *Kahire: Mektebetu Vehbe*, 3.
- İbnu'l-Cezerî. (1990). *Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed. el-Müs'adu'l-Ahmed fî Hatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed*. Mektebetü't-Tevbe.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. A. b. A. İ.-C. (t.y.). *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b* (Hanbel. ed. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). Dâru Hicr.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. A. b. M. b. (t.y.). *Abdülkerim el-Cezerî. el-Kâmil fi't-Târîh*. Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- İbnü'l-Esîr, E.-H. İ. A. b. (1985). *Muhammed b. Abdülkerim. el-kâmil fi't-târih*. çev. Ahmet Ağırakça. Bahar Yayınları.
- Kahraman, H. (2006). İtikâdî Düşünce ve Mezhep Mensubiyetinin Hadislerin Değerlendirilmesine Etkisi. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 133-163.
- Kan, K. (2012). *Vâsık-Billâh*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/548-549. Türkiye Diyanet Vakfı.

- Kandemir, M. (1989). *Ahmed b. Hanbel*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/75-80. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kandemir, M. (2001). *Ka'b el-Ahbâr*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/1-3. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kandemir, M. (2006). *el-Müsned*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/104-105. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaman, H. (1989). *Ahmed b. Hanbel*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/80-82. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karasar, N. (2002). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kaya, M. (2015). *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kesir, İ. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*. çev. Mehmet Keskin. Çağrı Yayınları.
- Kılavuz, A. S. (1987). Bişr b. Gıyâs el-Merîsî: Hayatı, Görüşleri ve İslam Düşünce Tarihindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 99–109.
- Kırbaçoğlu, M. H. (1983). *Ashâbu'l-Hadis'e Göre Allah'ın Sıfatları Problemi*. AÜİF, Doktora Tezi.
- Koca, F. (2020). *Hanbeli Mezhebinin Kurucu İmamı Ahmed b. Hanbel*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçkuzu, A. O. (2002). *Kitâbü'l-İlel*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/108-109. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçyiğit, T. (1977). *Hadis Tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Koçyiğit, T. (1989). *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kubat, M. (2005). Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları". *EKEV Akademi Dergisi*, 9(25), 25–52.
- Kummî. (1978). *Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Babeveyh el. Risâletu'l-İ'tikadâtî'l-İmâmiyye (Şîu-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara Üniversitesi.
- Kutlu, S. (2006). *Mürcie*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuzudişli, A. (2004). *Yahudi Kültürünün Hadislere Etkisi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Macit, F. (1992). *İslâm Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İklim Yayınları.
- Makdisî, M. b. (t.y.). *Tâhir el-. el-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. Mektebetü's-Segafetü'd-Dîniyye.
- Manzûr, M. b. M. b. A. E.-F. i. (1993). *Lisânü'l-Arab*. Dâru Sâdır.
- Mehmet - Kubat, M. Ç. (2024). Mihne ve Mezhepsel Etkileri". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 176–197.
- Mezîd, A. A. (t.y.). *Minhâcü'l-Muhaddisîn fi'l-Karnü'l-Evvelü'l-Hicrî ve Asrunâ'l-Hâdır*. El-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-^cAmmetü'l-Kitâb.

- Mizzî, Y. b. A. e. (1980). Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl". ed. *Beşşâr Avvâd Ma'rûf, C. I.*
- Muhammed & Zehra, E. (1984). *Ahmed İbn-i Hanbel.* çev. *Osman Keskioglu.* Hilal Yayınları.
- Murtazâ, İ. (1961). *Ahmed b. Yahya* (Tabakâtü'l-Mu'tezile. ed. Susanna Diwalt-Wilzer). el-Matbaatu'l-Katulikiyye.
- Nasr, S. H. (1991). *İslâm Düşüncesi Tarihi* (M. Armağan, Ed.). İnsan Yayınları.
- Nedim, İ., & b, M. (1997). *İshak b. Muhammed Verrâq el-Bâğdâdî. el-Fihrist.* Dâru'l-Ma'ruf.
- Neşşâr, A. S. e. (1999). *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu.* çev. *Osman Tunç.* İnsan Yayınları.
- Öçal, Ş. (1999). Kelâmullâh'ın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî.
- Öğmüş, H. (t.y.). Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Vahyin Allah'tan İnsana İntikaliyle İlgili Telakkiler Üzerindeki Etkisi". *Ekev Akademi Dergisi*, 7(15), 19–46.
- Öz, M. (1992). *Ca'd b. Dirhem". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 6/542-543. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2010). *Şia". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 39/111-114. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özafşar, M. E. (2017). *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı.* Otto Yayınları.
- Özdemir, M. N. (2020). Emevîler Döneminde Mevâlî". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 189–210.
- Öztürk, M. (2006). *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu* (ed. Polat vd. fethi Ahmet). Konya İlahiyat Derneği Yayınları.
- Pattabanoğlu, F. Z. (2018). Türk-İslam Felsefesinde İran-Sâsânî Düşüncesinin Etkisi". *Mardin Artuklu Üniversitesi*, 5(1), 39–57.
- Râzî, E. M. A. b. (2009). *Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtîm er-. el-Cerh ve't-Ta'dîl.* Dâru'l-Fikr.
- Sabrî, H. (1990). *Ebû Hâris âmir. Zevâidu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Fi'l-Müsned.* Dâru'l-Besâir el-İslâmiyye.
- Sakallı, T. (1989). Halife Me'mun ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri (I)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(6), 245–270.
- Sıddîkî, M. Z. (1996). *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkidi.* çev. *Yusuf Ziya Kavakçı.* İrfan Yayınları.
- Sırma, İ. S. (t.y.). *Müslümanların Tarihi. 5 Cilt.* Beyan Yayınları.
- Sourdél, D. (t.y.). La politique religieuse du calife abbâside al-Ma'mun". *Revue des Études Islamiques (REI)*, 28–48.
- Subkî, T. E. N. A. T.-Ş.-K. (1992). *10 Cilt. Kahire: Hacer – Littabâatu ven-Neşri ve't-Tevzî,* 2. Basım.
- Süyûtî, C. e. (2004). *Târîhu'l-Hulefâ* (H. Demirtaş, Ed.). Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.

- Şaşa, M. (2018). Mu'tezile'de 'Emr-i Bi'l-Ma'ruf Nehy-i Ani'l-Münker' İlkesi ve Siyasî Otorite-Kadı Abdulcebbar Örneği". İçinde *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* (ss. 88–100, C. 10).
- Şehristânî. (1998). *Ebu'l-Feth eş- el-Milel ve'n-Nihal* (e. E. A. M. .-. A. H. Fâûr., Ed.). Dâru'l-Ma'rife.
- Taberî, E. C. M. b. C. e. (1967). *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*". Darü't-Teras.
- Taberî, M. b. (1960). *Cerîr et-. Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (E.-F. Muhammed, Ed.). Dâru Süveydân.
- Taberi Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. (1962). Kahire.
- Taş, M. (2017). Mihne Olayı, Cerh-Ta'dîl ve Buhârî". *BÜİFD*, 5(10), 95–106.
- Tayfur, İ. (2002). Ebû Fazıl Ahmed b. Tahir (Kitâbu Bağdad.) [İzzetü'l-Attar el-Hüseynî. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3.].
- Teymiyye, İ., & Abdulhalim, E.-A. A. (t.y.). Mecmû'atü'r-Resâ'il ve'l-Mesâil" (M. R. R. C, Ed.) [Kahire: Licenneti't-Terâsî el-Arabî, ts.].
- Tıgılı, A. (2005). Abbâsîler Döneminde Mihne Olayı ve Halku'l-Kur'an Tartışmaları". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 153–169.
- Toka, T. (2025). Antik Bilgelikten İslâm Felsefesine: Tercüme Hareketinin Serencamı". *Mavi Atlas*, 13(1), 144–162.
- Topaloğlu, B. (1988). *Kelâm İlmi: Giriş. İstanbul: Damla Yayınevi, 1. Basım*.
- Topaloğlu, B. (2007). *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/514-515. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turhan, A. (2018). *Mu'tezilî Sıfat Telakkîsinin İnşâında Cehm b Safvan'ın Belirleyiciliği*". 92-101. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Türkoğlu, H. (2020). Zühli ile Buhârî Arasındaki Tartışmalar ve Rivayetlere Yansıması". *Ekev Akademi Dergisi*, 83, 405–426.
- Ukeylî, M. E. e. (1992). *el-Mu'tezile ve Sılatuhum bi Mihneti Halkı'l-Kur'ân*.
- Ulutürk, V. (1995). *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*. İnsan Yayınları.
- Vercelânî, E. Y. b. (2006). *İbrâhîm es-Sedrâtî el-. ed-Delîl ve'l-Burhân li-Ehli'l-'Ukûl*. 3 Cilt. Umman Kültür ve Miras Bakanlığı.
- Watt, M. (1998). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri. çev. Ethem Ruhi Fırlı. Birleşik Yayıncılık*.
- Ya lâ, İ. E. (1952). *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye.
- Yavuz, Y. Ş. (1989). *Ahmed b. Hanbel*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/82-87. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). *Eş'ariyye*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. C. 11). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1997). *Halku'l-Kur'ân*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/371-375. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Yavuz, Y. Ş. (1999). *İbn Ebû Duâd*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/430-431. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, R. (2011). Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı". *Milel ve Nihal İnanc. Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 49–69.
- Yıldız, H. D. (1988). *Abbâsîler*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/31-48. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2004). *Mevâlî*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-426. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yurdagür, M. (1997). *Haşviyye*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 426-427. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yücel, A. (2014). *Hadis Tarihi. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV)*, 12. Basım.
- Yücesoy, H. (2020). *Mihne*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zâhiye, K. (1988). *eş-Şu ûbiyye ve eseruhe'l-ictimâ'i ve's-siyâsî fi'l-hayâtî'l-İslâmiyyi fi'l-asri'l-Abbâsîyyi'l-evvel*. el-Mektebü'l-İslâmî.
- Zehebî, Ş. E. A. M. b. A. b. O. b. e. (1985). *Siyeru A'âlâmi'n-Nübelâ*". ed. Şuayb el-Arnaût, C. 10.
- Zehebî, Ş. E. A. M. b. A. b. O. b. e. (1990a). *Siyer-u A'âlâmi'n-Nübelâ*" (C. C. 11). Müessesetu'r-Risâle.
- Zehebî, Ş. E. A. M. b. A. b. O. b. e. (1990b). *Siyer-u A'âlâmi'n-Nübelâ*" (C. C. 11). Müessesetu'r-Risâle.
- Zehv, E. (1958). *Muhammed Muhammed. el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn*. Dâru'l-Fikri'l-^cArabî.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad Soyadı : ABDULLAH DENİZ
Öğrenci No : 225230007
E-posta : abduallah02deniz@hotmail.com
Telefon : 05388535577
Doğum Yeri : Adıyaman/Samsat
Doğum Tarihi : 1987-08-25
ABD (TR) : Temel İslâm Bilimleri
ABD (EN) : Fundamental Islamic Sciences
: